१ उपोद्घातः

द्विविधो हि शास्त्रधर्मः प्रवर्तनं वस्तुस्वरूपान्वाख्यानञ्च । आद्यं वेदस्मृतिधर्मशास्त्रागमादीनाम् । पुरुषस्य हिते प्रवृत्तिम् अहितान्निवृत्तिं वा बोधयत् शास्त्रं प्रवर्तनपरं भवति ।[१] सोऽयं प्रवर्तनलक्षणः शास्त्रधर्मः मुख्यः । अत एवोक्तं शास्त्रलक्षणम् -

प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा ।
पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते ॥ इति ।

द्वितीयः शास्त्रधर्मः वस्तुस्वरूपान्वाख्यानं पूर्वोत्तरमीमांसान्यायवैशेषिकादीनाम् । प्रवर्तनशास्त्रविषयीभूतानां तत्सम्बद्धानाञ्च वस्तूनां तत्त्वं विवेचयत् शास्त्रं वस्तुस्वरूपान्वाख्यानपरं भवति ।[२] क्वचिच्च शास्त्रे तत्त्वान्वाख्यानं प्रवर्तनमुभयं भवति । यथा आयुर्वेदे ।

शिक्षाव्याकरणच्छन्दांसि शब्दतत्त्वान्वाख्यानपराणि । वस्तुतत्त्वा-

---

[१]तद्यथा - 'सत्यं वद धर्मं चर' इत्यादिश्रुतिः प्रवृत्तिम् उपदिशति, 'मा हिंस्यात् सर्वा भूतानि' इत्यादिश्च अनिष्टात् हिंसनात् निवृत्तिं बोधयति । एवं 'ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत' इत्यादिस्मृतिः प्रवृत्तिपरा, 'न दत्त्वा परिकीर्तयेत्' इत्यादिः निवृत्तिपरा ।

[२]तद्यथा 'धर्मेण पापमपनुदति' इत्यादिश्रुतिविहितधर्मस्य स्वरूपविवेचनपरम् 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इत्यादिसूत्रजालघटितं पूर्वमीमांसाशास्त्रं, 'यतोऽभ्युदयनिश्श्रेयससिद्धिः स धर्मः' इत्यादिसूत्रघटितं वैशेषिकदर्शनं, 'ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति' 'आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः' इत्यादिश्रुतिप्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणः आत्मनः स्वरूपविवेचनपरम् 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यादिसूत्रसन्दर्भघटितम् उत्तरमीमांसादर्शनम्, 'इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गम्' इत्यादिसूत्रघटितं न्यायदर्शनम् । 'योगी युञ्जीत सततम्' इत्यादिस्मृतिविहितयोगस्य तत्त्वविवेचकं 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' इत्यादिसूत्रोपबृंहितं योगदर्शनम् । 'प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि' इत्यादिस्मृतिप्रतिपाद्यायाः प्रकृतेः तत्त्वविवेचकं 'मूलप्रकृतिरविकृतिः' इत्यादिकारिकोपबृंहितं साङ्ख्यदर्शनञ्च वस्तुतत्त्वान्वाख्यानपराणि भवन्ति ।

न्वाख्यानञ्च हिताहितसाधनतानिर्णयस्य दार्ढ्यसम्पादने उपयुज्यते, न ततः ऊर्ध्वम् । अत्र एवोक्तम् -

ग्रन्थमभ्यस्य मेधावी ज्ञानविज्ञानतत्परः ।
पलालमिव धान्यार्थी त्यजेद् ग्रन्थम् अशेषतः ॥ इति ।

वस्तूनां तत्त्वनिर्णयेन पुरुषः हिताहितसाधनतानिर्णयं दृढीकृत्य प्रवर्तनलक्षणशास्त्रेण ज्ञापितानां हितसाधनानाम् अनुसरणे अहितसाधनानां निवारणे च प्रवर्तेत । ततश्च हितं प्राप्नुयात् , अहितञ्च निवारयेदिति । इत्थञ्च हिताहितप्राप्तिपरिहाररूपं प्रयोजनं वस्तुतत्त्वान्वाख्यानपरशास्त्राणां प्रवर्तनपरशास्त्रं द्वारीकृत्यैव सम्भवति, न तु साक्षात् ।

वस्तुतत्त्वान्वाख्यानपरशास्त्राणां पुनः समाने विषये बहुधा मतभेदो दृश्यते ।[१] स च मतभेदः मन्दमध्यमोत्तमाधिकारिणाम् इव संस्कारवैचित्र्येण पुनरवान्तरभेदमापन्नानां सर्वेषां लोकानां सङ्ग्राहकतया औचित्यमेव आवहति । द्रष्टॄणां संस्कारवैचित्र्येण दृष्टीनां वैचित्र्यं लोकप्रसिद्धम् । तद्यथा -

परिव्राट्कामुकशुनाम् एकस्यां प्रमदातनौ ।
कुणपः कामिनी भक्ष्यम् इति तिस्रो विकल्पनाः ॥ इति ।

शास्त्रेऽपि प्रसिद्धम्, एकस्मिन्नेव वस्तुनि द्रष्टॄणां दृष्टिवैचित्र्यम् ।

---

[१]तद्यथा जगदुत्पत्तिविषये साङ्ख्यानां परिणामवादः नैय्यायिकानाम् आरम्भवादः वेदान्तिनां विवर्तवादः । ख्यातिविषये नैय्यायिकानाम् अन्यथाख्यातिवादः प्राभाकरमीमांसकानाम् अख्यातिवादः वेदान्तिनाम् अनिर्वचनीयख्यातिवादः इत्येवम् ।

तद्यथा 'एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः'(ऋग्वेदः-१.१०४,६४) इति । यत् तत्त्वान्वाख्यानं यदीयसंस्कारानुरूपं स पुरुषः तदेव तत्त्वान्वाख्यानमनुसरेत् । हिताहितसाधनतानिर्णये दार्ढ्योत्पादनेन उपकुर्वतां तत्त्वान्वाख्यानानां परस्परविरोधश्च उपेक्षणार्हः । तत्परीक्षणस्य काकदन्तपरीक्षावत्[1] व्यर्थत्वात् । शास्त्रवासनारूपतया परमप्रयोजनावाप्तौ प्रतिबन्धकत्वाच्च । तद्यथा -

लोकवासनया जन्तोः शास्त्रवासनयापि च ।
देहवासनया ज्ञानं यथावन्नैव जायते ॥ इति ।

(मुक्तिकोपनिषत् २.२)

विरोधादिपरीक्षणाय प्रवृत्ता व्याख्योपव्याख्यानपरम्परा हि तत्तद्व्याख्यातृसंस्कारानुसारिणी प्रत्यक्षनिर्णयमलभमानस्य लोकस्य विप्रतिपत्तिं शमयितुं नाऽलम् । तद्यथा -

अन्यथा परमं तत्त्वं जनाः क्लिश्यन्ति चान्यथा ।
अन्यथा शास्त्रसद्भावो व्याख्यां कुर्वन्ति चान्यथा ॥

(कु.त.१.१२)

प्रवर्तनलक्षणशास्त्रेषु वेदस्य इव आगमस्यापि अपौरुषेयत्वम् ईश्वरोक्तत्त्वं वा आगमसम्प्रदायप्रवर्तकैः अङ्गीक्रियते । आगमशब्दः प्रायः तन्त्रशब्दपर्यायतया उपयुज्यते । तन्त्रप्रस्थानं स्वतन्त्रं वेदादिनिरपेक्षं सदपि वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तृभिः प्रमाणत्वेन अनुस्रियते । प्रवर्तनलक्षणशास्त्रप्रस्थानेषु एषु प्रत्यक्षानुभवेनैव शास्त्राधीतेः कृतार्थता, न तु शाब्दबोधमात्रेण ।

---

[1]काकस्य कति वा दन्ताः मेषस्याण्डं कियत् । का वार्ता सिन्धुसौवीरेष्वेषा मूर्खविचारणा ॥

कथयन्त्युन्मनीभावं स्वयं नानुभवन्ति हि ।
अहङ्कारहताः केचिद् उपदेशविवर्जिताः ॥

संसारमोहनाशाय शाब्दबोधो न हि क्षमः ।
न निवर्तेत तिमिरं कदाचिद्दीपवार्तया ॥

(कु.त -९३,९७)

तन्त्रशास्त्रेषु देवतोपासनादीक्षामन्त्रयन्त्रगुरुशिष्यादिविचाराः उपलभ्यन्ते । षट्चक्र-वाक्चतुष्टयादिविचारेषु तन्त्राणां योगशास्त्रव्याकरणस्मृत्यादिना संवादो दृश्यते ।

ईश्वरोपदिष्टतया प्रसिद्धे कुलार्णवतन्त्रे गुरोः शिष्यस्य च लक्षणानि दीक्षोपदेशः उपासना मन्त्रसिद्ध्यादयश्च विषयाः विस्तरेण प्रतिपाद्यन्ते । तान् विचारान् तत्सम्बद्धान् अन्यत्र स्मृत्यादिषु उपलभ्यमानान् विचारानपि सङ्गृह्य प्रकृतग्रन्थोऽयं सज्जीकृतः । गुरुपादुकास्तोत्रं गुर्वष्टकं गुरुगीता प्रश्नोत्तरमालिकासङ्ग्रहः अपि अध्येतॄणां सौकर्याय हिताय च अत्र ग्रन्थे औचित्यपूर्णत्वात् संयोजिताः विद्यन्ते । तेषु गुर्वष्टकप्रश्नोत्तरमालिके श्रीशङ्करभगवत्पादप्रणीते । गुरुपादुकास्तोत्रं तावत् शृङ्गेरीश्रीशारदापीठस्य त्रयस्त्रिंशत्तमाधीश्वरैः श्रीसच्चिदानन्दशिवाभिनवनृसिंहभारतीस्वामिभिः विरचितम् । गुरुगीता तु स्कान्दपुराणान्तर्गते उत्तरकाण्डे उमामहेश्वरसंवादे वर्तत इति श्रूयते ।

'संस्कृतसंवर्धनप्रतिष्ठानं' ग्रन्थस्यास्य मुद्रणभारं वहति । प्रतिष्ठानायास्मै सादरं कार्तज्ञ्यं विनिवेद्यते । ग्रन्थस्यास्य सज्जीकरणे विहितोद्यमाः आयुष्मान् राघवेन्द्र. पि. आरोल्लि, कुमारी दीपा हेगडे, अन्ये च छात्राः साधुवादेन अभिनन्द्यन्ते । अल्पीयसा कालेन सामर्थ्येन च

निर्वर्तितेषु टिप्पणीरचनासम्पादनादिकर्मसु सम्भाव्यमानान् अशेषान् दोषान् सज्जनाः विबुधाः क्षमन्त इति दृढो मे विस्रम्भः । सत्त्वपूर्णत्वेऽपि सम्प्रति कुण्ठितप्रचारेभ्यः प्रवर्तनपरशास्त्रग्रन्थेभ्यः सारः सङ्गृह्य जिज्ञासूनां संस्कृतलोकानाम् उपयोगाय आविष्क्रियते । जगन्मातुः प्रेरणया सद्गुरुकृपया समारब्धस्यास्य महोद्यमस्य परिणामत्वेन अद्य विकसितमेतत् प्रथमं प्रज्ञानप्रसूनं श्रीसद्गुरुपादुकयोः समर्प्य विरमति ।

दुर्मुख-मार्गशीर्ष-कृष्ण-तृतीया — वि. नवीन होळ्ळः

शुक्रवासरः — शृङ्गेरी

१६.१२.२०१६

विषयानुक्रमणिका

१	उपोद्घातः	i
२	गुरुपादुकास्तोत्रम्	१
३	गुर्वष्टकम्	२
४	गुरुगीता	३
५	गुरुमहिमा	१६
६	गुरुभक्तिः	२०
७	गुरुलक्षणम्	२२
८	गुरुप्रभेदः	३४
९	चतुर्विंशतिर्गुरवः	३५
१०	शिष्यलक्षणम्	४४
११	शिष्यपरीक्षा	४६
१२	गुरुगवेषणम्	४७
१३	शिष्यस्य नियमाः	४८
१४	गुरुशुश्रूषणविधिः	५३
१५	शिष्यशिक्षा	५६
१६	गुरोर्नियमाः	५९
१७	दीक्षा	६२
	i दीक्षाप्रभेदः	६३
	ii दीक्षोपसंहारः	६५
१८	मन्त्रसिद्धिः	६७

१९ जपविधिः ६९
२० सगुणोपासनम् ७२
२१ निर्गुणोपासनम् ७३
२२ उपसंहारः ७६
२३ वैदिकशब्दार्थनिरुक्तिः ७६
२४ प्रश्नोत्तरमालिका ८३
२५ आकरग्रन्थसूची ९०

२ अथ गुरुपादुकास्तोत्रम्

अनन्तसंसारसमुद्रतारनौकायिताभ्यां गुरुभक्तिदाभ्याम् ।
वैराग्यसाम्राज्यदपूजनाभ्यां नमो नमश्श्रीगुरुपादुकाभ्याम् ॥ १ ॥

कवित्ववाराशिनिशाकराभ्यां दौर्भाग्यदावाम्बुदमालिकाभ्याम् ।
दूरीकृतानम्रविपत्ततिभ्यां नमो नमश्श्रीगुरुपादुकाभ्याम् ॥ २ ॥

नता ययोः श्रीपतितां समीयुः कदाचिदप्याशु दरिद्रवर्याः ।
मूकाश्च वाचस्पतितां हि ताभ्यां नमो नमश्श्रीगुरुपादुकाभ्याम् ॥ ३ ॥

नालीकनीकाशपदाहृताभ्यां नानाविमोहादिनिवारिकाभ्यां ।
नमज्जनाभीष्टततिप्रदाभ्यां नमो नमश्श्रीगुरुपादुकाभ्याम् ॥ ४ ॥

नृपालिमौलिव्रजरत्नकान्तिसरिद्विराजज्झषकन्यकाभ्याम् ।
नृपत्वदाभ्यां नतलोकपङ्केः नमो नमश्श्रीगुरुपादुकाभ्याम् ॥ ५ ॥

पापान्धकारार्कपरम्पराभ्यां तापत्रयाहीन्द्रखगेश्वराभ्याम् ।
जाड्याब्धिसंशोषणवाडवाभ्यां नमो नमश्श्रीगुरुपादुकाभ्याम् ॥ ६ ॥

शमादिषट्कप्रदवैभवाभ्यां समाधिदानव्रतदीक्षिताभ्याम् ।
रमाधवाङ्घ्रिस्थिरभक्तिदाभ्यां नमो नमश्श्रीगुरुपादुकाभ्याम् ॥ ७ ॥

स्वार्चापराणामखिलेष्टदाभ्यां स्वाहासहायाक्षधुरन्धराभ्याम् ।
स्वान्ताच्छभावप्रदपूजनाभ्यां नमो नमश्श्रीगुरुपादुकाभ्याम् ॥ ८ ॥

कामादिसर्पव्रजगारुडाभ्यां विवेकवैराग्यनिधिप्रदाभ्याम् ।
बोधप्रदाभ्यां द्रुतमोक्षदाभ्यां नमो नमश्श्रीगुरुपादुकाभ्याम् ॥ ९ ॥

॥ इति श्रीसच्चिदानन्दशिवाभिनवनृसिंहभारतीस्वामिभिः विरचितं गुरुपादुकास्तोत्रम् ॥

३ गुर्वष्टकम्

शरीरं सुरूपं तथा वा कलत्रं यशश्चारु चित्रं धनं मेरुतुल्यम् ।
मनश्चेन्न लग्नं गुरोरङ्घ्रिपद्मे ततः किं ततः किं ततः किं ततः किम् ॥१॥

कलत्रं धनं पुत्रपौत्रादि सर्वं गृहं बान्धवाः सर्वमेतद्धि जातम् ।
मनश्चेन्न लग्नं गुरोरङ्घ्रिपद्मे ततः किं ततः किं ततः किं ततः किम् ॥२॥

षडङ्गादिवेदो मुखे शास्त्रविद्या कवित्वादि गद्यं सुपद्यं करोति ।
मनश्चेन्न लग्नं गुरोरङ्घ्रिपद्मे ततः किं ततः किं ततः किं ततः किम् ॥३॥

विदेशेषु मान्यः स्वदेशेषु धन्यः सदाचारवृत्तेषु मत्तो न चान्यः ।
मनश्चेन्न लग्नं गुरोरङ्घ्रिपद्मे ततः किं ततः किं ततः किं ततः किम् ॥४॥

क्षमामण्डले भूपभूपालवृन्दैः सदा सेवितं यस्य पादारविन्दम् ।
मनश्चेन्न लग्नं गुरोरङ्घ्रिपद्मे ततः किं ततः किं ततः किं ततः किम् ॥५॥

यशो मे गतं दिक्षु दानप्रतापाज्जगद्वस्तु सर्वं करे यत्प्रसादात् ।
मनश्चेन्न लग्नं गुरोरङ्घ्रिपद्मे ततः किं ततः किं ततः किं ततः किम् ॥६॥

न भोगे न योगे न वा वाजिराजौ न कान्तामुखे नैव वित्तेषु चित्तम् ।
मनश्चेन्न लग्नं गुरोरङ्घ्रिपद्मे ततः किं ततः किं ततः किं ततः किम् ॥७॥

अरण्ये न वा स्वस्य गेहे न कार्ये न देहे मनो वर्तते मे त्वनर्घ्ये ।
मनश्चेन्न लग्नं गुरोरङ्घ्रिपद्मे ततः किं ततः किं ततः किं ततः किम् ॥८॥

गुरोरष्टकं यः पठेत्पुण्यदेही यतिर्भूपतिर्ब्रह्मचारी च गेही ।
लभेद्वाञ्छितार्थं पदं ब्रह्मसंज्ञं गुरोरुक्तवाक्ये मनो यस्य लग्नम् ॥९॥

॥ इति श्रीशङ्करभगवत्पादविरचितं गुर्वष्टकम् ॥

४ गुरुगीता

हंसाभ्यां परिवृत्तहार्दकमले शुद्धे जगत्कारणं
विश्वाकारमनेकदेहनिलयं स्वच्छन्दमानन्दकम् ।
सर्वाधारमखण्डचिद्घनरसं पूर्णं ह्यनन्तं शुभं
प्रत्यक्षाक्षरविग्रहं गुरुवरं ध्यायेद्विभुं शाश्वतम् ॥

नमामि सद्गुरुं शान्तं प्रत्यक्षं शिवरूपिणम् ।
शिरसा योगपीठस्थं मुक्तिकाम्यार्थसिद्धये ॥

ऋषय ऊचुः –

गुह्यात् गुह्यतरा सारा गुरुगीता विशेषतः ।
तव प्रसादाच्छ्रोतव्या तां सर्वां ब्रूहि सूत नः ॥१॥

सूत उवाच –

कैलासशिखरे रम्ये भक्तानुग्रहतत्परम् ।
प्रणम्य पार्वती भक्त्या शङ्करं परिपृच्छति ॥२॥

पार्वत्युवाच –

नमस्ते देवदेवेश परात्पर जगद्गुरो ।
सदाशिव महादेव गुरुदीक्षां प्रयच्छ मे ॥३॥

भगवन् सर्वधर्मज्ञ व्रतानामुत्तमोत्तमम् ।
ब्रूहि मे कृपया शम्भो गुरुमाहात्म्यमद्भुतम् ॥४॥

केन मार्गेण भो स्वामिन् देही ब्रह्ममयो भवेत् ।
कुरु मेऽनुग्रहं देव नमामि चरणौ तव ॥५॥

ईश्वर उवाच –

मम रूपासि देवि त्वं त्वद्भक्त्या तद्वदाम्यहम् ।
लोकोपकारकः प्रश्नः कृतः केनापि नो पुरा ॥६॥

यो गुरुः स शिवः प्रोक्तो यः शिवः स गुरुः स्मृतः ।
विकल्पं यस्तु कुर्वीत स भवेत् पातकी गुरौ ॥७॥

दुर्लभं त्रिषु लोकेषु तच्छृणु प्रवदाम्यहम् ।
गुरुं ब्रह्म विना नान्यत् सत्यं सत्यं वरानने ॥८॥

वेदशास्त्रपुराणानि सेतिहासादिकानि च ।
मन्त्रतन्त्रादिविद्याश्च स्मृतिरुच्चाटनादिकम् ॥९॥

शैवशाक्तागमादीनि ह्यन्ये च बहवो मताः ।
भ्रामकाः सर्व एवैते जीवानामल्पचेतसाम् ॥१०॥

यज्ञो व्रतं तपो दानं जपस्तीर्थं तथैव च ।
सर्वेषामेव जन्तूनां सर्वे मार्गाः प्रतारकाः ॥११॥

जपस्तपो व्रतं तीर्थं यज्ञो दानं तथैव च ।
गुरुतत्त्वमविज्ञाय सर्वं व्यर्थं भवेत्प्रिये ॥१२॥

गुरोर्विद्यात्मनो नान्यत् सत्यं सत्यं न संशयः ।
तल्लाभार्थं प्रयत्नस्तु कर्तव्यो हि मनीषिभिः ॥१३॥

रूढाविद्या जगन्माया देहेस्ति ध्वान्तरूपणी ।
तद्वारकः प्रकाशश्च गुरुशब्देन कथ्यते ॥१४॥

यदङ्घ्रिकमलद्वन्द्वं द्वन्द्वतापनिवारकम् ।
तारकं भवसिन्धोश्च तं गुरुं प्रणमाम्यहम् ॥१५॥

देही ब्रह्म भवेद्यस्मात् तदिदानीं प्रकाशये ।
सर्वपापविशुद्धात्मा श्रीगुरोः पादसेवनम् ॥१६॥

गुरोः पादोदकं पीत्वा धृत्वा शिरसि पावनम् ।
सर्वतीर्थावगाहस्य सम्प्राप्नोति फलं नरः ॥१७॥

शोषणं पापपङ्कस्य दीपनं ज्ञानतेजसः ।
गुरोः पादोदकं देवि संसारार्णवतारकम् ॥१८॥

अविद्यामूलनाशाय जन्मकर्मनिवृत्तये ।
ज्ञानवैराग्यसिद्ध्यर्थं गुरुपादोदकं पिबेत् ॥१९॥

गुरुपादोदकं पानं गुरोरुच्छिष्टभोजनम् ।
गुरुमूर्तेः सदाध्यानं गुरुस्तोत्रं परो जपः ॥२०॥

स्वदेशिकस्यैव च नामकीर्तनं
भवेदनन्तस्य शिवस्य कीर्तनम् ।
स्वदेशिकस्यैव च रूपचिन्तनं
भवेदनन्तस्य शिवस्य चिन्तनम् ॥२१॥

यत्पादपांसवः सन्तः केऽपि संसारवारिधेः ।
सेतुबन्धाय कल्पन्ते देशिकं तमुपास्महे ॥२२॥

काशीक्षेत्रं निवासश्च जाह्नवी चरणोदकम् ।
गुरुर्विश्वेश्वरः साक्षात् तारकं ब्रह्म निश्चितम् ॥२३॥

गुरोः पादाङ्कितं यत्र गया साऽधोक्षजोद्भवा ।
तीर्थराजः प्रयागोऽसौ गुरुमूर्त्यै नमो नमः ॥२४॥

गुरुमूर्तिं स्मरेन्नित्यं गुरोर्नाम सदा जपेत् ।
गुरोराज्ञां प्रकुर्वीत गुरोरन्यं न भावयेत् ॥२५॥

गुरुवक्त्रे स्थिता विद्या प्राप्यते तत्प्रसादतः ।
तस्मात्तं देशिकं ध्यायेद्यथा योषित्प्रियं स्वकम् ॥२६॥

स्वाश्रमं च स्वजातिं च स्वकीर्तिं पुष्टिवर्धनम् ।
एतत्सर्वं परित्यज्य गुरुमेव समाश्रयेत् ॥२७॥

अनन्याश्चिन्तयन्तो ये ध्रुवं तेषां परं पदम् ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन गुरोराराधनं कुरु ॥२८॥

गुरोर्मुखाच्च सम्प्राप्य देवि ब्रह्मात्मसंविदम् ।
त्रैलोक्यस्फुटवक्तारो देवर्षिपितृमानवाः ॥२९॥

गुकारश्चान्धकारो हि रुकारस्तेज उच्यते ।
अज्ञानग्रासकं ब्रह्म गुरुरेव न संशयः ॥३०॥

गुकारश्चान्धकारस्तु रुकारस्तन्निरोधकः ।
अन्धकारविनाशित्वात् गुरुरित्यभिधीयते ॥३१॥

गुकारः स्याद्गुणातीतो रूपातीतो रुकारकः ।
गुणरूपविहीनत्वाद्गुरुरित्यभिधीयते ॥३२॥

गुकारः प्रथमो वर्णो मायादिगुणभासकः ।
रुकारोऽस्ति परं ब्रह्म मायाभ्रान्तिविमोचकम् ॥३३॥

एवं गुरुपदं श्रेष्ठं देवानामपि दुर्लभम् ।
हाहाहूहूगणैश्चैव गन्धर्वैरपि पूजितम् ॥३४॥

ध्रुवं तेषां च सर्वेषां नास्ति तत्त्वं गुरोः परम् ।
गुरोराराधानं कार्यं स्वजीवत्वं निवेदयेत् ॥३५॥

आसनं शयनं वस्त्रं वाहनं भूषणादिकम् ।
साधकेन प्रदातव्यं गुरोः सन्तोषकारणम् ॥३६॥

कर्मणा मनसा वाचा नित्यमाराधयेद्गुरुम् ।
दीर्घदण्डं नमस्कुर्यान्निर्लज्जो गुरुसन्निधौ ॥३७॥

शरीरमर्थं प्राणांश्च सद्गुरुभ्यो निवेदयेत् ।
आत्मानमपि दास्याय वैदेहो जनको यथा ॥३८॥

गुरुरेव जगत्सर्वं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ।
गुरोः परतरं नास्ति तस्मात्तं पूजयेद्गुरुम् ॥३९॥

यस्यानुग्रहमात्रेण हृदि ह्युत्पद्यते क्षणात् ।
ज्ञानं च परमानन्दः सद्गुरुः शिव एव सः ॥४०॥

भस्मकीटविडं तं हि देहं स्थूलं वरानने ।
त्वङ्मूत्ररुधिरास्थीनि मलमांसादिभाजनम् ॥४१॥

संसारवृक्षमारूढाः पतन्तो नरकार्णवे ।
सर्वे येनोद्धृता लोकास्तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥४२॥

गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः ।
गुरुरेव परं ब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥४३॥

अखण्डमण्डलाकारं व्याप्तं येन चराचरम् ।
तत्पदं दर्शितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥४४॥

देहे जीवत्वमापन्नं चैतन्यं निष्कलं परम् ।
त्वंपदं दर्शितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥४५॥

अखण्डं परमार्थं सत् ऐक्यं च त्वंतदोः शुभम् ।
असिना दर्शितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥४६॥

सर्वश्रुतिशिरोरत्ननीराजितपदाम्बुजम् ।
वेदान्ताम्बुजसूर्याभं श्रीगुरुं शरणं व्रजेत् ॥४७॥

चैतन्यं शाश्वतं शान्तं मायातीतं निरञ्जनम् ।
नादबिन्दुकलातीतं तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥४८॥

स्थावरं जङ्गमं चेति यत्किञ्चिज्जगतीतले ।
व्याप्तं यस्य चिता सर्वं तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥४९॥

त्वं पिता त्वञ्च मे माता त्वं बन्धुस्त्वं च दैवतम् ।
संसारप्रीतिभङ्गाय तुभ्यं श्रीगुरवे नमः ॥५०॥

यत्सत्तया जगत्सत्त्वं यत्प्रकाशेन भायुतम् ।
नन्दनं च यदानन्दात्तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥५१॥

येन चेतयताऽऽपूर्य चित्तं चेतयते नरः ।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादौ तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥५२॥

यस्य ज्ञानादिदं विश्वमदृश्यं भेदभेदतः ।
सत्स्वरूपावशेषञ्च तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥५३॥

य एव कार्यरूपेण कारणेनापि भाति च ।
कार्यकारणनिर्मुक्तस्तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥५४॥

ज्ञानशक्तिस्वरूपाय कामितार्थप्रदायिने ।
भुक्तिमुक्तिप्रदात्रे च तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥५५॥

अनेकजन्मसम्प्राप्तकर्मकोटिविदाहिने ।
ज्ञानानलप्रभावेन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥५६॥

न गुरोरधिकं तत्त्वं न गुरोरधिकं तपः ।
न गुरोरधिकं ज्ञानं तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥५७॥

मन्नाथः श्रीजगन्नाथो मद्गुरुः श्रीजगद्गुरुः ।
ममात्मा सर्वभूतात्मा तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥५८॥

गुरुरादिरनादिश्च गुरुः परमदैवतम् ।
गुरोः समानः को वास्ति तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥५९॥

एक एव परो बन्धुर्विषमे समुपस्थिते ।
निस्स्पृहः करुणासिन्धुस्तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥६०॥

गुरुमध्ये स्थितं विश्वं विश्वमध्ये स्थितो गुरुः ।
विश्वरूपो विरूपोऽसौ तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥६१॥

भवारण्यप्रविष्टस्य दिङ्मोहभ्रान्तचेतसः ।
येन सन्दर्शितः पन्थास्तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥६२॥

तापत्रयाग्नितप्तानां श्रान्तानां प्राणिनाम् उमे ।
गुरुरेव परा गङ्गा तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥६३॥

हेतवे सर्वजगतां संसारार्णवसेतवे ।
प्रभवे सर्वविद्यानां शम्भवे गुरवे नमः ॥६४॥

ध्यानमूलं गुरोर्मूर्तिः पूजामूलं गुरोः पदम् ।
मन्त्रमूलं गुरोर्वाक्यं मोक्षमूलं गुरोः कृपा ॥६५॥

हरणं भवरोगस्य तरणं क्लेशवारिधेः ।
भरणं सर्वलोकस्य शरणं चरणं गुरोः ॥६६॥

शिवे रुष्टे गुरुस्त्राता गुरौ रुष्टे न कश्चन ।
तस्मात् परगुरुं लब्ध्वा तमेव शरणं व्रजेत् ॥६७॥

अत्रिणेत्रः शिवः साक्षात् द्विभुजश्चापरो हरिः ।
योऽचतुर्वदनो ब्रह्मा श्रीगुरुः कथितः प्रिये ॥६८॥

नित्याय निर्विकाराय निरवद्याय योगिने ।
निष्कलाय निरीहाय शिवाय गुरवे नमः ॥६९॥

शिष्यहृत्पद्मसूर्याय सत्याय ज्ञानस्वरूपिणे ।
वेदान्तवाक्यवेद्याय शिवाय गुरवे नमः ॥७०॥

उपायोपेयरूपाय सदुपायप्रदर्शिने ।
अनिर्वाच्याय वाच्याय शिवाय गुरवे नमः ॥७१॥

कार्यकारणरूपाय रूपारूपाय ते सदा ।
अप्रमेयस्वरूपाय शिवाय गुरवे नमः ॥७२॥

दृग्दृश्यद्रष्टृरूपाय निष्पन्ननिजरूपिणे ।
अपारायाद्वितीयाय शिवाय गुरवे नमः ॥७३॥

गुणाधाराय गुणिने गुणरूपस्वरूपिणे ।
जन्मिने जन्महीनाय शिवाय गुरवे नमः ॥७४॥

अनाद्यायाखिलाद्याय मायिने गतमायिने ।
अरूपाय स्वरूपाय शिवाय गुरवे नमः ॥७५॥

सर्वमन्त्रस्वरूपाय सर्वतन्त्रस्वरूपिणे ।
सर्वगाय समस्ताय शिवाय गुरवे नमः ॥७६॥

श्रीनाथचरणद्वन्द्वं यस्यां दिशि विराजते ।
तस्यै दिशे नमस्कुर्यात् भक्त्या प्रतिदिनं प्रिये ॥७९॥

तस्यै दिशे सततमञ्जलिरेष नित्यं
प्रक्षिप्यते मुखरितालियुतप्रसूनैः ।
जागर्ति यत्र भगवान् गुरुचक्रवर्ती
विश्वस्थितिप्रलयनाटकविश्वसाक्षी ॥८० ॥

उरसा शिरसा चैव मनसा वचसा दृशा ।
पद्भ्यां कराभ्यां कर्णाभ्यां प्रणामोऽष्टाङ्ग उच्यते ॥८१ ॥

गुरोः कृपाप्रसादेन ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
समर्थास्तत्प्रसादो हि केवलं गुरुसेवया ॥८२ ॥

देवकिन्नरगन्धर्वाः पितरो यक्षचारणाः ।
मुनयो नैव जानन्ति गुरुशुश्रूषणे विधिम् ॥८३ ॥

मदाहङ्कारगर्वेण तपोविद्याबलान्विताः ।
संसारकुहरावर्ते पतिता घटयन्त्रवत् ॥८४ ॥

ध्यानं श्रुणु महादेवि श्रीगुरोः कथयामि ते ।
सर्वसौख्यकरं तद्वद्भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥८५ ॥

श्रीमत्परब्रह्मगुरुं स्मरामि श्रीमत्परब्रह्मगुरुं भजामि ।
श्रीमत्परब्रह्मगुरुं वदामि श्रीमत्परब्रह्मगुरुं नमामि ॥८६ ॥

ब्रह्मानन्दं परमसुखदं केवलं ज्ञानमूर्तिं
द्वन्द्वातीतं गगनसदृशं तत्त्वमस्यादिलक्ष्यम् ।
एकं नित्यं विमलमचलं सर्वधीसाक्षिभूतं
भावातीतं त्रिगुणरहितं सद्गुरुं तं नमामि ॥८७ ॥

आनन्दमानन्दकरं प्रसन्नं
ज्ञानस्वरूपं निजबोधयुक्तम् ।
योगीन्द्रमीड्यं भवरोगवैद्यं
श्रीमद्गुरुं नित्यमहं नमामि ॥८८ ॥

नित्यं शुद्धं निराभासं निराकारं निरञ्जनम् ।
नित्यबोधचिदानन्दं गुरुं ब्रह्म नमाम्यहम् ॥८९ ॥

हृदम्बुजे कर्णिकमध्यसंस्थे
सिंहासने संस्थितदिव्यमूर्तिम् ।
ध्यायेद्गुरुं चन्द्रकलाप्रकाशं
सच्चित्सुखाभीष्टवरं ददानम् ॥९० ॥

श्वेताम्बरं श्वेतविलेपपुष्पं
मुक्ताविभूषं मुदितं त्रिणेत्रम् ।
वामाङ्कपीठस्थितदिव्यशक्तिं
मन्दस्मितं सान्द्रकृपानिधानम् ॥९१ ॥

यस्मिन् सृष्टिस्थितिध्वंसनिग्रहानुग्रहात्मकम् ।
कृत्यं पञ्चविधं शश्वद्भासते तं गुरुं भजेत् ॥९२ ॥

न गुरोरधिकं न गुरोरधिकं
न गुरोरधिकं न गुरोरधिकं ।
शिवशासनतः शिवशासनतः
शिवशासनतः शिवशासनतः ॥९३ ॥

ज्ञेयं सर्वं विलाप्येत विशुद्धज्ञानयोगतः ।
ज्ञातृत्वमपि चिन्मात्रे नान्यः पन्था द्वितीयकः ॥९४ ॥

यावत्तिष्ठति देहेऽसौ तावद्देवि गुरुं स्मरेत् ।
गुरुलोपो न कर्तव्यो निष्ठितोप्यद्वये परे ॥९५ ॥

हुंकारेण न वक्तव्यं प्राज्ञैः शिष्यैः कदाचन ।
गुरोरग्रे न वक्तव्यमसत्यं च कदाचन ॥९६ ॥

गुरुं त्वंकृत्य हुंकृत्य गुरुं निर्जित्य वादतः ।
अरण्ये निर्जले घोरे स भवेद् ब्रह्मराक्षसः ॥९७ ॥

उपभुञ्जीत नो वस्तु गुरोः किञ्चिदपि स्वयम् ।
दत्तं ग्राह्यं प्रसादेति प्रायो ह्येतन्न लभ्यते ॥९८॥

पादुकासनशय्यादि गुरुणा यदधिष्ठितम् ।
नमस्कुर्वीत तत्सर्वं पादाभ्यां न स्पृशेत्क्वचित् ॥९९॥

गच्छतः पृष्ठतो गच्छेत् गुरुपादौ न लङ्घयेत् ।
नोल्बणं धारयेद्वेषं नालाङ्कारांस्तथोल्बणान् ॥१००॥

गुरुनिन्दापरं दृष्ट्वा धावयेदथ वारयेत् ।
स्थानं वा तत् परित्याज्यं जिह्वाच्छेदाऽक्षमो यदि ॥१०१॥

अप्रियस्य च हास्यस्य नावकाशो गुरोः पुरः ।
न नियोगपरं ब्रूयात् गुरोराज्ञां विभावयेत् ॥१०२॥

मुनिभ्यः पन्नगेभ्यश्च सुरेभ्यः शापतोऽपि च ।
कालमृत्युभयाद्वापि गुरू रक्षति पार्वति ॥१०३॥

नित्यं ब्रह्म निराकारं येन प्राप्तं स वै गुरुः ।
स शिष्यं प्रापयेत् प्राप्यं दीपो दीपान्तरं यथा ॥१०४॥

गुरोः कृपाप्रसादेन ब्रह्माहमिति भावयेत् ।
अनेन मुक्तिमार्गेण ह्यात्मज्ञानं प्रकाशते ॥१०५॥

संपश्येच्छ्रीगुरुं शान्तं परमात्मस्वरूपिणम् ।
स्थावरे जङ्गमे चैव सर्वत्र जगतीतले ॥१०६॥

श्रीगुरुं सच्चिदानन्दं भावातीतं विभाव्य च ।
तन्निदर्शितमार्गेण ध्यानमग्नो भवेत्सुधीः ॥१०७॥

परात्परतरं ध्यायेच्छुद्धस्फटिकसन्निभम् ।
हृदयाकाशमध्यस्थं स्वाङ्गुष्ठपरिमाणकम् ॥१०८॥

अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं ध्यायतश्चिन्मयं हृदि ।
तत्र स्फुरति यो भावः शृणु तत्कथयामि ते ॥१०९॥

विरजं परमाकाशं ध्रुवमानन्दमव्ययम् ।
अगोचरं तथाऽऽगम्यं नामरूपविवर्जितम् ॥ ११० ॥

तदहं ब्रह्म कैवल्यमिति बोधः प्रजायते ।
यथा निजस्वभावेन केयूरकटकादयः ।
सुवर्णत्वेन तिष्ठन्ति तथाऽहं ब्रह्म शाश्वतम् ॥ १११ ॥

एवं ध्यायन् परं ब्रह्म स्थातव्यं यत्र कुत्रचित् ।
कीटो भृङ्ग इव ध्यानात् ब्रह्मैव भवति स्वयम् ॥ ११२ ॥

यदृच्छया चोपपन्नं ह्यल्पं बहुळमेव वा ।
नीरागेणैव भुञ्जीत स्वाभ्याससमये मुदा ॥ ११३ ॥

एकमेवाद्वितीयोऽहं गुरुवाक्यात्सुनिश्चितम् ।
एवमभ्यस्यतो नित्यं न सेव्यं वै वनान्तरम् ॥ ११४ ॥

अभ्यासान्निमिषेणैव समाधिमधिगच्छति ।
जन्मकोटिकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥ ११५ ॥

न तत्सुखं सुरेन्द्रस्य न सुखं चक्रवर्तिनाम् ।
यत्सुखं वीतरागस्य सदा सन्तुष्टचेतसः ॥ ११६ ॥

रसं ब्रह्म पिबेद्यश्च तृप्तो यः परमात्मनि ।
इन्द्रं च मनुते रङ्कं नृपाणां तत्र का कथा ॥ ११७ ॥

देशः पूतो जनाः पूतास्तादृशो यत्र तिष्ठति ।
तत्कटाक्षोऽथ संसर्गः परस्मै श्रेयसेप्यलम् ॥ ११८ ॥

देही ब्रह्म भवेदेवं प्रसादाद्ध्यानतो गुरोः ।
नराणां च फलप्राप्तौ भक्तिरेव हि कारणम् ॥ ११९ ॥

मुक्तस्य लक्षणं देवि तवाग्रे कथितं मया ।
गुरुभक्तिस्तथा ध्यानं सकलं तव कीर्तनम् ॥ १२० ॥

गुरुगीतातिगुह्येयं मयाऽस्ति कथिता शुभा ।

श्रीगुरुं चिन्मयं ध्यायन् यामहं कलये सदा ॥ १२१ ॥

गुरुगीतामिमां देवि शुद्धतत्त्वं मयोदितम् ।
गुरुं मां ध्यायती प्रेम्णा हृदि नित्यं विभावय ॥ १२२ ॥

इयं चेद्भक्तिभावेन पठ्यते श्रूयतेऽथवा ।
लिख्यते दीयते पुम्भिर्भवेद्भवविनाशिनी ॥ १२३ ॥

अनन्तफलमाप्नोति गुरुगीताजपेन तु ।
अस्याश्च विविधा मन्त्राः कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ १२४ ॥

सर्वपापप्रशमनी सर्वसङ्कटनाशिनी ।
सर्वसिद्धिकरी चेयं सर्वलोकवशङ्करी ॥ १२५ ॥

दुःस्वप्ननाशिनी चेयं सुस्वप्नफलदायिनी ।
रिपूणां स्तम्भनी गीता वाचस्पत्यप्रदायिनी ॥ १२६ ॥

कामिनां कामधेनुश्च सर्वमङ्गलकारिणी ।
चिन्तामणिश्चिन्तितस्य श्लोके श्लोके च सिद्धिदा ॥ १२७ ॥

मोक्षकामो जपेन्नित्यं मोक्षश्रियमवाप्नुयात् ।
पुत्रकामो लभेत्पुत्रान् श्रीकामश्चामितां श्रियम् ॥ १२८ ॥

त्रिवारपठनात्सद्यः कारागाराद्विमुच्यते ।
नित्यपाठाद्भवेच्च स्त्री पुत्रिणी सुभगा चिरम् ॥ १२९ ॥

अकामतः स्त्री विधवा जपेन्मोक्षमवाप्नुयात् ।
अवैधव्यं सकामा चेल्लभते चान्यजन्मनि ॥ १३० ॥

जपेच्छाक्तश्च सौरश्च गाणपत्यश्च वैष्णवः ।
शैवश्च सिद्धिदामेतां सर्वदेवस्वरूपिणीम् ॥ १३१ ॥

तीर्थे बिल्वतरोर्मूले वटमूले सरित्तटे ।
देवालये च गोष्ठे च मठे बृन्दावने तथा ।
पवित्रे निर्मले स्थाने जपः शीघ्रफलप्रदः ॥ १३२ ॥

शान्त्यर्थे धारयेच्छुक्लं वस्त्रं वश्येऽथ रक्तिमम् ।
आभिचारे नीलवर्णं पीतवर्णं धनागमे ॥ १३३ ॥

गुरुभक्तो भवेच्छीघ्रं गुरुगीताजपेन तु ।
धन्या माता पिता धन्यो धन्या वंश्या जना अपि ।
धन्या च वसुधा यत्र गुरुभक्तः प्रजायते ॥ १३४ ॥

इदं रहस्यं नो वाच्यं यस्मै कस्मैचन प्रिये ।
अभक्ते वञ्चके धूर्ते पाषण्डे नास्तिके तथा ।
मनसाऽपि न वक्तव्या गुरुगीता कदाचन ॥ १३५ ॥

अत्यन्तपक्वचित्तस्य श्रद्धाभक्तियुतस्य च ।
प्रवक्तव्या प्रयत्नेन ममात्मा प्रीयते तदा ॥ १३६ ॥

गुरवो बहवः सन्ति शिष्यवित्तापहारकाः ।
दुर्लभः स गुरुर्लोके शिष्यसन्तापहारकः ॥ १३७ ॥

ज्ञानहीनो गुरुमन्यो मिथ्यावादी विडम्बकः ।
स्वविश्रान्तिं न जानाति परशान्तिं करोति किम् ॥ १३८ ॥

स्वयं तरितुमक्षमः परान्निस्तारयेत्कथम् ।
दूरे तं वर्जयेत् प्राज्ञो धीरमेव समाश्रयेत् ॥ १३९ ॥

सच्चिदानन्दरूपाय व्यापिने परमात्मने ।
नमः श्रीगुरुनाथाय प्रकाशानन्दमूर्तये ॥ १४० ॥

सच्चिदानन्दरूपाय कृष्णाय क्लेशहारिणे ।
नमो वेदान्तवेद्याय गुरवे बुद्धिसाक्षिणे ॥ १४१ ॥

यस्य प्रसादादहमेव विष्णु-
र्मय्येव सर्वं परिकल्पितं च ।
इत्थं विजानामि सदात्मतत्त्वं
तस्याङ्घ्रिपद्मं प्रणतोऽस्मि नित्यम् ॥ १४२ ॥

यस्यान्तं नादिमध्यं नहि करचरणं नाम गोत्रं न सूत्रं
नो जातिर्नैव वर्णो न भवति पुरुषो नानपुंसं न च स्त्री ।
नाकारं नो विकारं नहि जनि मरणं नैव पुण्यं न पापं
नो तत्त्वं तत्त्वमेकं सहजसमरसं सद्गुरुं तं नमामि ॥१४३॥

॥ इति श्रीस्कान्दपुराणे उत्तरकाण्डे उमामहेश्वरसंवादे श्रीगुरुगीता ॥

५ गुरुमहिमा

यथा वह्निसमीपस्थं नवनीतं विलीयते ।
तथा पापं विलीयेत सदाचार्यसमीपतः ॥१॥

यथा दीप्तानलः काष्ठं शुष्कमार्द्रञ्च निर्दहेत् ।
तथा गुरुकटाक्षस्तु शिष्यपापं दहेत् क्षणात् ॥२॥

यथा महानिलोद्धूतं तूलं दशदिशो व्रजेत् ।
तथैव गुरुकारुण्यात् पापराशिः पलायते ॥३॥

दीपदर्शनमात्रेण प्रणश्यति तमो यथा ।
सद्गुरोर्दर्शनाद्देवि तथाऽज्ञानं विनश्यति ॥४॥

तावदार्त्तिर्भयं शोको लोभमोहभ्रमादयः ।
यावन्नायाति शरणं श्रीगुरुं भक्तवत्सलम् ॥५॥

ब्रह्मविष्णुमहेशादिदेवतामुनियोगिनः ।
कुर्वन्त्यनुग्रहं तुष्टा गुरौ तुष्टे न संशयः ॥६॥

निग्रहेऽनुग्रहे वापि गुरुः सर्वस्य कारणम् ।
निर्गतं यद्गुरोर्वक्त्रात् सर्वं शास्त्रं तदुच्यते ॥७॥

श्रीगुरुं परमं तत्त्वं तिष्ठन्तं चक्षुरग्रतः ।
मन्दभाग्या न पश्यन्ति ह्यन्धाः सूर्यमिवोदितम् ॥८॥

यः शिवः सर्वगः सूक्ष्मश्चोन्मना निष्कलोऽव्ययः ।
व्योमाकारो ह्यजोऽनन्तः स कथं पूज्यते प्रिये ॥९॥

अत एव शिवस्साक्षात् गुरुरूपं समाश्रितः ।
भक्त्या संपूजितो देवि भुक्तिं मुक्तिं प्रयच्छति ॥१०॥

सद्भक्तरक्षणायैव निराकारोऽपि साकृतिः ।
शिवः कृपानिधिर्लोके संसारीव हि चेष्टते ॥११॥

मनुष्यचर्मणाऽऽबद्धः साक्षात् परशिवः स्वयम् ।
गुरुरित्यभिधां गृह्णन् गूढः पर्यटति क्षितौ ॥१२॥

ललाटलोचनं चान्द्रीं कलामपि च दोर्द्वयम् ।
अन्तर्धाय च वर्त्तेऽहं गुरुरूपो महीतले ॥१३॥

अत्रिनेत्रः शिवः साक्षादचतुर्बाहुरच्युतः ।
अचतुर्वदनो ब्रह्मा श्रीगुरुः कथितः प्रिये ॥१४॥

नरवद्दृश्यते सोऽयं श्रीगुरुः पापकर्मणा ।
शिववद्दृश्यते लोके भवानि पुण्यकर्मणा ॥१५॥

सदाशिवस्य देवस्य श्रीगुरोरपि पार्वती ।
उभयोरन्तरं नास्ति यः करोति स पातकी ॥१६॥

देशिकाकृतिमास्थाय पशोः पाशानशेषतः ।
छित्त्वा परं पदं देवि नयत्येनमतो गुरुः ॥१७॥

पारम्पर्यागमाम्नायं मन्त्राचारादिकं प्रिये ।
सर्वं गुरुमुखाल्लब्धं सफलं स्यान्न चान्यथा ॥१८॥

गुरावतुष्टेऽतुष्टाः स्युस्सर्वे देवा द्विजोत्तमाः ।

अष्टविधपाशैः बद्धाः जीवाः पशव इत्युच्यन्ते । ईश्वरः गुरुरूपेण आगत्य पशुभ्यः तेभ्यः दीक्षां प्रदाय तान् जीवान् पाशमुक्तान् करोति ॥१७॥

तुष्टे तुष्टा यतस्तस्मात्सर्वदेवमयो गुरुः ॥ १९ ॥

क्षीयन्ते सर्वपापानि वर्धन्ते पुण्यराशयः ।
सिध्यन्ति सर्वकार्याणि गुरुशुश्रूषया प्रिये ॥ २० ॥

इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम् ।
गुरुशुश्रूषया त्वेवं ब्रह्मलोकं समश्नुते ॥ २१ ॥

पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयः ।
शुश्रूषणपरो यस्तु गुरुदेवमहात्मनाम् ॥ २२ ॥

केवलं गुरुशुश्रूषा त्वकृपाकारिणी प्रिये ।
सद्भक्तिसहिता चेत् सा सर्वकामफलप्रदा ॥ २३ ॥

शरीरवित्तप्राणैश्च श्रीगुरुं वञ्चयन्ति ये ।
कृमिकीटपतङ्गत्वं प्राप्नुवन्ति न संशयः ॥ २४ ॥

गुरोर्हितं हि कर्तव्यं मनोवाक्कायकर्मभिः ।
अहिताचरणाद्देवि विष्ठायां जायते कृमिः ॥ २५ ॥

आज्ञाभङ्गोऽर्थहरणं गुरोरप्रियवर्तनम् ।
गुरुद्रोहमिदं प्राहुर्यः करोति स पातकी ॥ २६ ॥

गुरुकोपाद्विनाशः स्याद् गुरुद्रोहात्तु पातकम् ।
विमृत्युर्गुरुनिन्दायां गुर्वनिष्टान् महापदः ॥ २७ ॥

जीवेदग्निप्रविष्टो वा नरः पीतविषोऽपि वा ।
मृत्युहस्तगतो वापि नापराधकरो गुरोः ॥ २८ ॥

सर्वानुग्रहकर्त्तृत्वादीश्वरः करुणानिधिः ।
आचार्यरूपमास्थाय दीक्षया मोक्षयेत् पशून् ॥ २९ ॥

श्रीगुरुं प्राकृतैः सार्धं ये स्मरन्ति वदन्ति च ।

प्राकृताः = नीचाः पामराः ॥ ३० ॥

तेषां हि सुकृतं सर्वं पातकं भवति प्रिये ॥३०॥

गुरौ मनुष्यबुद्धिश्च मन्त्रे चाक्षरबुद्धिकम् ।
प्रतिमासु शिलाबुद्धिं कुर्वाणो नरकं व्रजेत् ॥३१॥

गुरुः पिता गुरुर्माता गुरुर्देवो महेश्वरः ।
शिवे रुष्टे गुरुस्त्राता गुरौ रुष्टे न कश्चन ॥३२॥

उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता ।
ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥३३॥

देवतागुरुशास्त्राणां सिद्धाचारविडम्बकाः ।
विद्याचोरो गुरुद्रोही ब्रह्मराक्षसतां व्रजेत् ॥३४॥

यदा दद्यात् स्वशिष्याय स्वात्मानं देशिकोत्तमः ।
तदा मुक्तो भवेच्छिष्यस्ततो नास्ति पुनर्भवः ॥३५॥

गुरुपादुकामहिमा

कोटिकोटिमहादानात् कोटिकोटिमहाव्रतात् ।
कोटिकोटिमहायज्ञात् परा श्रीपादुकास्मृतिः ॥१॥

कोटिकोटिमन्त्रजपात् कोटितीर्थावगाहनात् ।
कोटिदेवार्चनाद्देवि परा श्रीपादुकास्मृतिः ॥२॥

महारोगे महोत्पाते महादोषे महाभये ।
महापदि महापापे स्मृता रक्षति पादुका ॥३॥

दुराचारे दुरालापे दुःसङ्गे दुष्प्रतिग्रहे ।
दुराचारे च दुर्बुद्धौ स्मृता रक्षति पादुका ॥४॥

उत्पादकः - जनकः । ब्रह्मदः - ब्रह्मप्राप्तिफलकोपनयनसंस्कारदाता आचार्यः । उपनयनजन्यसंस्काररूपं ब्रह्म, शाश्वतं - नित्यं, यतः ब्रह्मप्राप्तिरूपं शाश्वतं फलं प्रापयति ॥३३॥

तेनाधीतं स्मृतं ज्ञातम् इष्टं दत्तञ्च पूजितम् ।
जिह्वाग्रे वर्त्तते यस्य सदा श्रीपादुकास्मृतिः ॥५॥

सकृत् श्रीपादुकां देवि यो वा जपति भक्तितः ।
स सर्वपापरहितः प्राप्नोति परमां गतिम् ॥६॥

शुचिर्वाप्यशुचिर्वापि भक्त्या स्मरति पादुकाम् ।
अनायासेन धर्मार्थकाममोक्षान् लभेत सः ॥७॥

६ गुरुभक्तिः

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्य ते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥१॥

गुरुभक्त्या यथा देवि प्राप्यन्ते सर्वसिद्धयः ।
यज्ञदानतपस्तीर्थव्रताद्यैर्न तथा प्रिये ॥२॥

धर्मार्थकामैः किन्तस्य मोक्ष एव करे स्थितः ।
सर्वार्थैः श्रीगुरौ देवि यस्य भक्तिः सदा स्थिरा ॥३॥

भोगमोक्षार्थिनां ब्रह्मविष्णवीशपदकाङ्क्षिणाम् ।
भक्तिरेव गुरौ देवि नान्यः पन्था इति श्रुतिः ॥४॥

गुरुं न मर्त्यं बुध्येत यदि बुध्येत तस्य हि ।
न कदाचिद्भवेत् सिद्धिर्मन्त्रैर्वा देवतार्चनैः ॥५॥

तावद् भ्रमन्ति संसारे सर्वदुःखमलीमसाः ।
न भवेत् सद्गुरौ भक्तिर्यावद्देवेशि देहिनाम् ॥६॥

यस्य देवे गुरौ च पराभक्तिरुदेति स महात्मा । तस्य वेदशास्त्राणां निगूढाः अर्थाः स्फुटं प्रतिभासन्ते ॥१॥

मोक्षार्थिनां भोगार्थिनां ब्रह्मपदाकाङ्क्षिणां विष्णुपदाकाङ्क्षिणाम् ईश्वरपदाकाङ्क्षिणाञ्च गुरुभक्त्यैव फलं भवति, न अन्येन उपायेन ॥४॥

तावदाराधयेच्छिष्यः प्रसन्नोऽसौ यदा भवेत् ।
गुरौ प्रसन्ने शिष्यस्य सद्यः पापक्षयो भवेत् ॥७॥

भक्त्या वित्तानुसारेण गुरुमुद्दिश्य यत्कृतम् ।
अल्पे महति वा तुल्यं पुण्यमाढ्यदरिद्रयोः ॥८॥

सर्वस्वमपि यो दद्याद् गुरौ भक्तिविवर्जितः ।
शिष्यो न फलमाप्नोति भक्तिरेव हि कारणम् ॥९॥

भक्त्या तुष्टेन गुरुणा यः प्रदिष्टः कृपालुना ।
कर्ममुक्तो भवेच्छिष्यो भुक्तिमुक्त्योः स भाजनम् ॥१०॥

शिष्येणापि तथा कार्यं यथा सन्तोषितो गुरुः ।
प्रियं कुर्याच्च देवेशि मनोवाक्कायकर्मभिः ॥११॥

मुनिभ्यः पन्नगेभ्यश्च सुरेभ्यः शापतोऽपि च ।
कालमृत्युभयाद्वापि गुरू रक्षति पार्वति ॥१२॥

धन्या माता पिता धन्यो धन्या वंश्या जना अपि ।
धन्या च वसुधा यत्र गुरुभक्तः प्रजायते ॥१३॥

श्रीगुरौ निश्चला भक्तिर्वर्धते हि यथा यथा ।
तथा तथास्य विज्ञानं वर्धते कुलनायिके ॥१४॥

विश्वासाय नमस्तस्मै सर्वसिद्धिप्रदायिने ।
येन मृद्दारुदृषदः फलन्त्यविफलं फलम् ॥१५॥

न मे प्रियश्चतुर्वेदी मद्भक्तः श्वपचोऽपि वा ।
तस्मै देयं ततो ग्राह्यं स तु पूज्यो ह्यहं यथा ॥१६॥

मनसापि न काङ्क्षन्ते यान् कामाननुजीविनः ।

भक्तिरहितः चतुर्वेदी सन्नपि परमगुरोः ईश्वरस्य प्रियो न भवति । भक्तिमान् चाण्डालोऽपि गुरोः प्रियो भवति । गुरुभक्तिमान् यः स पूजनीयः ॥१६॥

सम्पादयन्ति तान् सर्वान् स्वामिनो भक्तवत्सलाः ॥ १७ ॥

गुरुभक्त्यग्निना सम्यग्दग्धदुर्मतिकल्मषः ।
श्वपचोऽपि परैः पूज्यो विद्वानपि न नास्तिकः ॥ १८ ॥

स शिवो गुरुरूपेण भुक्तिमुक्तिप्रदो मम ।
इति भक्त्या स्मरेद् यस्तु तस्य सिद्धिरदूरतः ॥ १९ ॥

किं तीर्थाद्यैर्महायासैः किं व्रतैः कायशोषणैः ।
निर्व्याजसेवा देवेशि भक्तिरेषा हि सद्गुरोः ॥ २० ॥

कायक्लेशेन महता तपसा वापि यत् फलम् ।
तत् फलं लभते देवि सुखेन गुरुसेवया ॥ २१ ॥

अशुभानि च कर्माणि महापातकजानि च ।
भक्तिः क्षणेन दहति तूलराशिमिवानलः ॥ २२ ॥

७ गुरुलक्षणम्

गुरवो बहवः सन्ति वेदशास्त्रादिपारगाः ।
दुर्लभोऽयं गुरुर्देवि परतत्त्वार्थपारगः ॥ १ ॥

गुरवो बहवः सन्ति आत्मनोऽन्यप्रदा भुवि ।
दुर्लभोऽयं गुरुर्देवि लोकेष्वात्मप्रकाशकः ॥ २ ॥

गुरवो बहवः सन्ति कुमन्त्रौषधिवेदिनः ।
निगमागमशास्त्रोक्तमन्त्रज्ञो दुर्लभो भुवि ॥ ३ ॥

परतत्त्वम् आत्मा । तदेव अर्थः प्रयोजनम्, तस्य पारं साक्षात्कारं, गच्छति प्राप्नोति यः स परतत्त्वार्थपारगः । आत्मसाक्षात्कारं प्राप्तवान् यो गुरुः स दुर्लभः ॥ १ ॥

यः वेदस्थानां तन्त्रशास्त्रस्थानाञ्च मन्त्राणां सिद्धिं प्राप्तवान् स गुरुः दुर्लभः ॥ ३ ॥

गुरवो बहवः सन्ति शिष्यवित्तापहारकाः ।
दुर्लभोऽयं गुरुर्देवि शिष्यदुःखापहारकः ॥४॥

गुरवो बहवः सन्ति दीपवच्च गृहे गृहे ।
दुर्लभोऽयं गुरुर्देवि सूर्यवत् सर्वदीपकः ॥५॥

गुरोर्यस्यैव सम्पर्कात् परानन्दोऽभिजायते ।
गुरुं तमेव वृणुयान्नापरं मतिमान्नरः ॥६॥

वर्णाश्रमकुलाचारनिरता बहवो भुवि ।
सर्वसङ्कल्पहीनो यः स गुरुर्देवि दुर्लभः ॥७॥

पाशबद्धः पशुर्ज्ञेयः पाशमुक्तो महेश्वरः ।
तस्मात् पाशहरो यस्तु स गुरुः परमो मतः ॥८॥

मूलादिब्रह्मरन्ध्रान्तसप्ताम्भोजदलेषु च ।
जीवाचारफलं वेत्ति स गुरुर्नापरः प्रिये ॥९॥

आत्मतत्त्वं साक्षात्कृतवतः गुरोः सान्निध्ये इतरे संसारिणः अपि चित्तशान्तिं मनःप्रसन्नतां क्वचित् परमानन्दञ्च अनुभवन्ति ॥६॥

मनुष्याणां दुःखस्य कारणं मोहः । स च सङ्कल्पनं विकल्पनमिति द्विविधः । क्वचिद् वस्तुनि जने वा अवलोकिते 'शोभनमिदम्' इति क्वचिच्च 'कुत्सितम् इदम्' इति मोहः जायते । तस्य मोहस्य मूलम् अज्ञानम् । येन महात्मना तु आत्मतत्त्वं साक्षाकृतम्, तस्य अज्ञानं विनश्यति । अतः सङ्कल्पनादिः मोहोऽपि न भवति । स गुरुः दुर्लभः ॥७॥

घृणादिभिः अष्टभिः पाशैः[१] बद्धाः जीवाः पशव इत्युच्यन्ते । तैः पाशैः असंस्पृष्टः ईश्वरः पतिः इत्युच्यते । जीवानां पाशविमोचकः गुरुः भवति ॥८॥

मनुष्याणां पारमार्थिकं शरीरं चक्रसप्तकयुक्तं विद्यते, मूलाधारादीनि आज्ञाचक्रान्तानि षट् गुदादिभ्रूमध्यान्तेषु देशेषु व्यवस्थितानि ।

---

[१]घृणा शङ्का भयं लज्जा जुगुप्सा चेति पञ्चमी ।
कुलं शीलं तथा जातिरष्टौ पाशाः प्रकीर्तिताः ॥

शिवादिगुरुपर्यन्तं पारम्पर्यक्रमेण यः ।
अवाप्ततत्त्वसम्भारः स गुरुर्नापरः प्रिये ॥ १० ॥

येन वा दर्शिते तत्त्वे तत्क्षणात्तन्मयो भवेत् ।
मन्यते मुक्तमात्मानं स गुरुर्नापरः प्रिये ॥ ११ ॥

ये दत्त्वा सहजानन्दं हरन्तीन्द्रियजं सुखम् ।
सेव्यास्ते गुरवः शिष्यैरन्ये त्याज्याः प्रतारकाः ॥ १२ ॥

संसारभयभीतस्य शिष्यस्य गुरुरादरात् ।
व्रतोपवासनियमैर्नियन्ता स गुरुर्मतः ॥ १३ ॥

यः प्रसन्नः क्षणार्धेन मोक्षलक्ष्मीं प्रयच्छति ।
दुर्लभं तं विजानीयाद् गुरुं संसारतारकम् ॥ १४ ॥

यः क्षणेनात्मसामर्थ्यं स्वशिष्याय ददाति हि ।
क्रियायासादिरहितं स गुरुर्देवदुर्लभः ॥ १५ ॥

यः सद्यः प्रत्ययकरं सुलभञ्चात्मसौख्यदम् ।
ज्ञानोपदेशं कुरुते स गुरुर्देवदुर्लभः ॥ १६ ॥

सप्तमं सहस्रारं ब्रह्मरन्ध्रे मस्तके व्यवस्थितम् । एषु सप्तसु क्रमेण चतुर्दलं,षड्दलं,दशदलं, द्वादशदलं,द्विदलं, सहस्रदलञ्चेति सप्तपद्मानि योगिगम्यानि भवन्ति । जीवः स्वसाधनबलेन गुरुकृपानुगृहीतेन यदा मूलाधारात् ऊर्ध्वोर्ध्वस्थानम् आरोहति तदा अस्य बाह्यव्यवहारे स्वभावे च परिवर्तनं भवति । क्रमेण पशुस्वभावः अपैति, देवभावः समुदेति । तदेतत् जीवस्य मूलाधारादिषु चक्रेषु सञ्चरणं, तत्फलञ्च वेत्ति गुरुरेव ॥ ९ ॥

सदाशिव-विष्णु-चतुर्मुख-वसिष्ठ-शक्ति-पराशर-व्यास-शुक-गौडपादादिगुरुपरम्परया अविच्छिन्नया समानीतं तत्त्वज्ञानभारं यो वहति स गुरुः ॥ १० ॥

सहजानन्दः - आत्मानन्दः ॥ १२ ॥

येन कृतः ज्ञानोपदेशः शिष्यस्य अनुपदमेव विना आयासं ग्राह्यो भवति, शिष्ये विश्वासं मनःप्रसन्नतां चित्तसौख्यं च जनयति स गुरुः

द्वीपाद्द्वीपान्तरं देवि सञ्चरेत्तद्यथा तथा ।
यो दद्यात्स गुरुर्ज्ञानमभ्यासादिविवर्जितम् ॥१७॥

क्षुधितस्य यथा तृप्तिराहारादाशु जायते ।
तथोपदेशमात्रेण ज्ञानदो दुर्लभो गुरुः ॥१८॥

यस्यानुभवपर्यन्तं बुद्धिस्तत्र प्रवर्तते ।
तस्यालोकनमात्रेण मुच्यते नात्र संशयः ॥१९॥

शङ्कया भक्षितं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
सा शङ्का भक्षिता येन स गुरुर्देवि दुर्लभः ॥२०॥

दृश्यं विना स्थिरा दृष्टिर्मनश्चालम्बनं विना ।
विनायासं स्थिरो वायुर्यस्य स्यात् स गुरुः प्रिये ॥२१॥

देवानामपि दुर्लभः ॥१६॥

यथा द्वीपाद् द्वीपान्तरं प्रति सञ्चरणम् अत्यन्तकठिनं तथा आत्मज्ञानोपदेशोऽपि नितरां कठिनः । यः ज्ञानी आत्मसाक्षात्कारं प्राप्तवान् स तु अनायासेन ज्ञानमुपदिशति, आत्मज्ञानं शिष्याद् उत्तरोत्तरमपि यथा सञ्चरेत् तथा सामर्थ्येन उपदिशति ॥१७॥

आत्मतत्त्वम् अनुभवतो गुरोः कृपापूर्णावलोकनम् अज्ञानिनां बन्धं शिथिलीकरोति ॥१९॥

अपरिमितवैचित्र्यपूर्णः एषः चराचरप्रपञ्चः जनानां चित्तम् आकृष्य मोहयति, कुतूहलं संशयञ्च बहुविधं जनयति । मुमुक्षूणां साधकानामपि परमार्थतत्त्वविषये साधनमार्गे च नानासंशयाः विप्रतिपत्तिश्च जायन्ते । इमे संशयसङ्कल्पविकल्पादयो मनोविकाराः संसारिणां मुमुक्षूणाञ्च तत्त्वानुसरणे सन्मार्गप्रवृत्तौ विघ्नान् जनयन्ति । ते च विकाराः आत्मतत्त्वज्ञानिनः सान्निध्ये शान्ता भवन्ति ॥२०॥

संसारिणो जनस्य मनः चक्षुरिन्द्रियद्वारा रूपादिमत्सु बाह्यवस्तुषु ऐकाग्र्यं करोति, ततः तानि वस्तूनि विषयीकरोति । निमीलितचक्षुषोऽपि पुरुषस्य मनः पूर्वदृष्टान् बाह्यविषयान् आकलयति, चिन्तयति । विना विषयचिन्तनं मनः न स्थातुं शक्नोति । तीव्रसाधनबलेन तावत् मनः

षडध्वानं षडाधारं षोडशाधारनिर्णयम् ।
यो जानाति विधानेन स गुरुः कथितः प्रिये ॥२२॥

जाग्रत् स्वप्नं सुषुप्तिञ्च तुरीयं तदतीतकम् ।
यो वेत्ति पञ्चकं देवि स गुरुः कथितः प्रिये ॥२३॥

यो विलङ्घ्याश्रमान् वर्णानात्मन्येव स्थितः सदा ।

ध्यानावस्थायां निर्गुणे आत्मतत्त्वे निश्चलम् अवतिष्ठते । योगस्य परां काष्ठाम् आरूढवतो योगिनस्तु मनः आत्मतत्त्वे विलीनं भवति । अतः चक्षुरुन्मीलनकालेऽपि तदीयं मनः चक्षुर्द्वारा बाह्यवस्तूनि नैव विषयीकरोति, पूर्वानुभूतविषयचिन्तनमपि न करोति । सोऽयम् 'अनिमेषयोगः' इत्युच्यते । एवं सर्वदा गतिशीलः प्राणवायुः प्राणायामादिना कठिनसाधनेन निश्चलो भवति । आत्मतत्त्वे प्रतिष्ठितप्रज्ञस्य योगिनस्तु प्राणवायुः प्रयासं विनैव निश्चलो भवति । एषः 'सहजसमाधिः' ॥२१॥

षड् अध्वानः - कला-तत्त्व-भुवन-वर्ण-पद-मन्त्राः । षडाधाराः - मूलाधारप्रभृतीनि षट्चक्राणि । षोडश आधाराः - पादाङ्गुष्ठः, मूलाधारः, गुदाधारः, मेड्राधारः, उड्डीयमाणाधारः, नाभिमण्डलाधारः, हृदयाधारः, कण्ठाधारः, घण्टिकाधारः, ताल्वाधारः, जिह्वाधोभागः, ऊर्ध्वदन्तमूलाधारः, नासाग्राधारः, नासिकामूलाधारः, भ्रूमध्याधारः, नेत्राधारः [१] ॥२२॥

संसारिणां जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तय इति तिस्रोऽवस्थाः भवन्ति । ज्ञानिनां तु तुरीयावस्था तुरीयातीतावस्था च भवति । तुरीयावस्थायां चिदभिव्यञ्जकनादस्य वेदनं भवति । तुरीयातीतावस्थायां नादस्यास्य परमसूक्ष्मता भवति । एषैव 'उन्मन्यवस्था' इत्युच्यते । अत्र योगी आनन्दैकघनो भवति [२] ॥२३॥

---

[१] योगतरङ्गिणी - १.१३

[२] तुर्यावस्था चिदभिव्यञ्जकनादस्य वेदनं प्रोक्तम् ।
तद्भावनार्धचन्द्रादिकं त्रयं व्याप्य कर्तव्या ॥
आनन्दैकघनं यद्वाचामपि न गोचरो नृणाम् ।
तुर्यातीतावस्था सा नादान्तादिपञ्चके भाव्या ॥ (वरिवस्यारहस्यम् १.४२)

ज्योतिर्वर्णाश्रमी योगी स गुरुः कथितः प्रिये ॥२४॥

यो वा पराञ्च पश्यन्तीं मध्यमां वैखरीमपि ।
चतुष्टयं विजानाति स गुरुः कथितः प्रिये ॥२५॥

बाणेतरस्वयम्भ्वाख्यलिङ्गत्रितयसंस्थितिम् ।
तत्त्वतो यो विजानाति स गुरुः कथितः प्रिये ॥२६॥

महामुद्रां नभोमुद्राम् उड्डीयानं जलन्धरम् ।

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां प्रत्येकशः वर्णधर्माः, ब्रह्मचारि-गृहस्थ-वानप्रस्थ-यतीनां प्रत्येकशः आश्रमधर्माश्च शास्त्रेषु विहिताः वर्तन्ते । इमे धर्माः आत्मतत्त्वसाक्षात्कारशून्यैः देहाभिमानवद्भिः अवश्यम् अनुसरणीयाः भवन्ति । देहेन्द्रियादिभ्योऽतिरिक्तं परिशुद्धम् आत्मस्वरूपं साक्षात्कृतवन्तो ज्ञानिनस्तु एषां वर्णाश्रमधर्माणाम् आचरणे अधिकारिणो न भवन्ति । तेषां ज्ञानिनः विषये शास्त्रोक्तनियमाः न प्रवर्तन्ते ॥ ज्योतिरेव वर्णाश्रमौ अस्यास्तीति ज्योतिर्वर्णाश्रमी [१] ॥२४॥

मनुष्याणां सूक्ष्मशरीरे षट्चक्राणि भवन्ति, मूलाधार-स्वाधिष्ठान-मणिपूर-अनाहत-विशुद्ध-आज्ञासंज्ञकानि । योगिगोचरेषु एषु चक्रेषु मूलाधारचक्रं गुदप्रदेशे भवति । तत्र च मूलाधारे कुण्डलिनीशक्तिः अवतिष्ठते । ततो मूलाधारे निष्पन्नो नादः पराभिधः । स ऊर्ध्वं नीतः स्वाधिष्ठाने विजृम्भितः पश्यन्त्याख्यो भवति । स पुनः ऊर्ध्वं नीतः हृदये अनाहतचक्रे मध्यमाख्यः भवति । स पुनः ऊर्ध्वं नीतः कण्ठदेशे विशुद्धचक्रे वैखरीसंज्ञको भवति ॥२५॥

बाणलिङ्गं - नर्मदातीरोपलब्धम् । स्वयम्भूलिङ्गं - स्वयम् आविर्भूतम् । इतरलिङ्गं - पार्थिवादि इति स्थूलार्थः । मूलाधार-हृदय-भ्रूमध्येषु अवस्थितानि पश्चिमाभिमुखानि स्वयम्भू-बाण-इतराख्यानि लिङ्गानि इति तु निगूढार्थः ॥२६॥[२]

---

[१] आत्मनः ज्ञानप्रकाशस्वरूपत्वात् ज्योतिरिति व्यपदेशः ।

[२] नित्याषोडशिकार्णवे अर्थरत्नावलीटीका ५.१९/२० । एवं योगतरङ्गिणी ।

मूलबन्धञ्च यो वेत्ति स गुरुः परमो मतः ॥२७॥

पिण्डब्रह्माण्डयोरैक्यं स्थितिं यो वेत्ति तत्त्वतः ।
शिरास्थिरोमसंख्यादि स गुरुर्नापरः प्रिये ॥२८॥

पद्मादिचतुरशीतिनानासनविचक्षणः ।
यमाद्यष्टाङ्गयोगज्ञः स गुरुः परमो मतः ॥२९॥

यस्यानुग्रहमात्रेण हृदि ह्युत्पद्यते क्षणात् ।
ज्ञानं च परमानन्दः सद्गुरुः शिव एव सः ॥३०॥

नित्यं ब्रह्म निराकारं येन प्राप्तं स वै गुरुः ।
स शिष्यं प्रापयेत् प्राप्यं दीपो दीपान्तरं यथा ॥३१॥

आणवं कार्मणञ्चैव मायीयञ्च मलत्रयम् ।
यो विशोधयितुं शक्तः स गुरुः परमो मतः ॥३२॥

हठयोगे प्रसिद्धाः पञ्चविंशतिर्मुद्राः ।[१] तदन्तर्गतं मुद्रापञ्चकं महामुद्रादि । तच्च जरामरणनिरोधकं भवति ॥२७॥

मानुषशरीरस्य व्यावहारिकं पारमार्थिकञ्चेति रूपद्वयं विद्यते । आद्यं शिरास्थिप्रभृतिभिः अङ्गैः विविधैः युक्तम् ।[२] द्वितीयं तु शरीरं ब्रह्माण्डेन तादात्म्यापन्नं योगिनां गोचरः । ब्रह्माण्डे ये चतुर्दशलोकाः सप्तद्विपाः सप्तकुलपर्वताः ते पिण्डे सूक्ष्मशरीरेऽपि भवन्ति । तद्यथा पादादिकट्यन्तेषु अवयवेषु अतलादिपातालान्ताः सप्तलोकाः, नाभिप्रभृतिब्रह्मरन्ध्रान्तेषु अवयवेषु भूरादिसत्यान्ताः सप्तलोकाः भवन्ति ॥२८॥

योगस्य अष्टौ अङ्गानि भवन्ति - यमः, नियमः, आसनं, प्राणायामः, प्रत्याहारः, धारणा, ध्यानं, समाधिरिति । तदन्तर्गतम् आसनं पद्मासनादिभेदेन चतुरशीतिप्रभेदं भवति ॥२९॥

जीवानां त्रिविदं मलम् (अज्ञानं) भवति [३] । तत्र आणवमलं -

---

[१] घेरण्डसंहिता (३.३)

[२] 'तिस्रः कोट्योऽर्धकोटी च रोमाणि व्यावहारिके' (गरुडपुराणम्) इत्यादिना तत्तत्सङ्ख्या प्रोक्ता ।

[३] शैवतन्त्रे प्रसिद्धम् ।

आरक्तशुक्लमिश्राख्यचरणत्रयवासनाम् ।
यो जानाति महादेवि स गुरुः परमो मतः ॥३३॥

पिण्डं पदं तथा रूपं रूपातीतं चतुष्टयम् ।
यो वा सम्यग्विजानाति स गुरुः कथितः प्रिये ॥३४॥

शिवादिक्षितिपर्यन्तं षट्त्रिंशत्तत्वनिर्णयम् ।
यो विजानाति तत्त्वेन स गुरुः परमो मतः ॥३५॥

आत्मविद्याशिवाः सर्वमिति तत्त्वचतुष्टयम् ।
यो वेत्ति परमेशानि स गुरुर्नापरः प्रिये ॥३६॥

सदाशिवस्य स्वस्य अनवमर्शः [१] । कार्ममलम् - 'पुण्यपापवान् अहम्' इति प्रतीतिः । मायीयमलम् - महदहङ्कारादौ आत्मबुद्धिः । एतानि त्रीण्यपि मलानि शोधयितुं समर्थः यः स गुरुः ॥३२॥

कर्मवासनाः त्रिविधाः भवन्ति । तत्र आरक्तवासना(कृष्णवासना) दुरात्मनां भवति । शुक्लवासना तपस्स्वाध्यायध्यानरतानां, मिश्रवासना परानुग्रहपरपीडनोभयवतां जनानाम् । कर्मफलत्यागिनां ज्ञानिनां तु अरक्ता अशुक्ला वासना भवति ॥३३॥

पिण्डं - कुण्डलिनी शक्तिः । पदं - हंसः । रूपं - बिन्दुः । रूपातीतं - निष्कलं परब्रह्म ॥३४॥

शिवादिक्षितिपर्यन्तानि षट्त्रिंशत् तत्त्वानि - शिवः, शक्तिः, सदाशिवः, ईश्वरः, शुद्धविद्या, माया, कालः, नियतिः, कला , अशुद्धविद्या, रागः, पुरुषः, गुणप्रकृतिः, बुद्धिः, अहंकारः, मनः, ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च, कर्मेन्द्रियाणि पञ्च, पञ्चतन्मात्राणि, पञ्चभूतानि इति । इमानि षट्त्रिंशत् तत्त्वानि तन्त्रशास्त्रे प्रसिद्धानि एषां विशेषाभिज्ञो गुरुः ॥३५॥

शिवादिक्षितिपर्यन्तानां षट्त्रिंशतः तत्त्वानां चतुर्धा विभागः कृतः । पञ्चभूतान्तं मायाप्रभृति आत्मतत्त्वम् । शुद्धविद्या-ईश्वर-सदाशिवाः विद्यातत्त्वम् । शिवः शक्तिश्च शिवतत्त्वम् । सर्वेषामेषां समुदायः तुरीयतत्त्वम् । तदुक्तं -

---

[१] परमात्मना अभिन्नस्य जीवात्मनः अभेदाज्ञानम् ।

बन्धनं योनिमुद्राया मन्त्रचैतन्यदर्शनम् ।
यन्त्रमन्त्रस्वरूपञ्च यो वेत्ति स गुरुः प्रिये ॥३७॥

सर्वलक्षणसम्पन्नो वेदशास्त्रविधानवित् ।
सर्वोपायविधानज्ञस्तत्त्वज्ञानी गुरुः स हि ॥३८॥

यस्तत्त्वविन्महेशानि स पशुं बोधयत्यपि ।
तत्त्वहीनात् कुतोऽध्यात्मतत्त्वज्ञानपरिग्रहः ॥३९॥

तत्त्वज्ञैरुपदिष्टा ये तत्त्वाज्ञास्ते न संशयः ।
पशुभिश्चोपदिष्टा ये देवि ते पशवः स्मृताः ॥४०॥

पदमन्त्रकलायन्त्रसतत्त्वतभुवनाश्रयम् ।
शोधयेद् यः षडध्वानं स गुरुः कथितः प्रिये ॥४१॥

पूजाहोमाश्रमाचारतपस्तीर्थव्रतादिकम् ।
मन्त्रागमादिविज्ञानं तत्त्वहीनस्य निष्फलम् ॥४२॥

ब्रह्माकारं मनोरूपं प्रत्यक्षं स्वतनुस्थितम् ।
यो न जानाति चान्यस्य कथं मोक्षं ददात्यसौ ॥४३॥

'मायान्तमात्मतत्त्वं विद्यातत्त्वं सदाशिवान्तं स्यात् ।
शक्तिशिवौ शिवतत्त्वं तुरीयतत्त्वं समष्टिरेतेषाम् ॥'[१] इति ॥३६॥

दीक्षाविधेः अङ्गम् अध्वशोधनम् । कलाध्वा तत्त्वाध्वा भुवनाध्वा वर्णाध्वा पदाध्वा मन्त्राध्वा इति षण्णाम् अध्वनां शोधनं गुरुणा कर्तव्यम् ।
तत्र निवृत्तिप्रतिष्ठाविद्याशान्तिशान्त्यतीताः पञ्चकला - कलाध्वा ।
शिवादिक्षितिपर्यन्तानि षट्त्रिंशत् तत्त्वानि - तत्त्वाध्वा ।
आकाशवायुतैजसाप्यपार्थिवानि पञ्च भुवनानि - भुवनाध्वा ।
अकारादिक्षकारान्तवर्णाः - वर्णाध्वा ।
वर्णसङ्घः - पदाध्वा ।
मन्त्रराशयः - मन्त्राध्वा ॥४१॥

---

[१] नित्याषोडशिकार्णवः सेतुबन्धटीका. ४.१६

सर्वलक्षणहीनोऽपि तत्त्वज्ञानी गुरुः स्मृतः ।
तस्मात्तत्त्वविदेवेह मुक्तो मोचक एव च ॥४४॥

गुरोः बाह्यलक्षणानि

मातृतः पितृतः शुद्धः शुद्धभावो जितेन्द्रियः ।
सर्वागमानां सारज्ञः सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित् ॥४५॥

योगमार्गानुसन्धायी देवताहृदयङ्गमः ।
इत्यादिगुणसम्पन्नो गुरुरागमसम्मतः ॥४६॥

सर्वागमार्थतत्त्वज्ञः सर्वमन्त्रविधानवित् ।
लोकसम्मोहनकरो देववत् प्रियदर्शनः ॥४७॥

सुमुखः सुलभः स्वच्छो भ्रमसंशयनाशकः ।
इङ्गिताकारवित् प्राज्ञ ऊहापोहविदुज्ज्वलः ॥४८॥

अन्तर्लक्ष्यो बहिर्दृष्टिः सर्वज्ञो देशकालवित् ।
आज्ञासिद्धिस्त्रिकालज्ञो निग्रहानुग्रहक्षमः ॥४९॥

वेधको बोधकः शान्तः सर्वजीवदयापरः ।
स्वाधीनेन्द्रियसञ्चारः षड्वर्गविजयक्षमः ॥५०॥

गुरोः बाह्यलक्षणानि बहूनि भवन्ति । बाह्यलक्षणरहितोऽपि यः आत्मतत्त्वसाक्षात्कारं प्राप्तवान् स गुरुरेव । स बन्धाद् विमुक्तः, अन्यान् अपि मोचयितुं प्रभवति ॥४४॥

लोकसम्मोहनकरः - जनमानसानाम् आकर्षणीयैः औदार्यदयादिगुणैः युक्तः ॥४७॥

अन्तर्लक्ष्यः - आत्मतत्त्वैकनिष्ठः । बहिर्दृष्टिः - बाह्यव्यवहारवेत्ता । आज्ञासिद्धिः - आज्ञया सिद्धिः यस्य । गुरोः आदेशमात्रेण कार्यं सिद्ध्यति इत्यर्थः ॥४९॥

वेधकः - वेधदीक्षाप्रदाने प्रवीणः । बोधकः - निगूढतत्त्वबोधने कुशलः । षड्वर्गविजयक्षमः - कामक्रोधादीनां रिपूणां षण्णां समूहं

अग्रगण्योऽतिगम्भीरः पात्रापात्रविशेषवित् ।
शिवविष्णुसमः साधुर्मन्ददर्शनदूषकः ॥५१ ॥

निर्मलो नित्यसन्तुष्टः स्वतन्त्रो मन्त्रशक्तिमान् ।
सद्भक्तवत्सलो धीरः कृपालुः स्मितपूर्ववाक् ॥५२ ॥

भक्तप्रियः सदोदारो गम्भीरः शिष्टसाधकः ।
स्वेष्टदेवगुरुज्येष्ठवनितापूजनोत्सुकः ॥५३ ॥

नित्ये नैमित्तिके काम्ये रतः कर्मण्यनिन्दिते ।
रागद्वेषभयक्लेशदम्भाहङ्कारवर्जितः ॥५४ ॥

स्वविद्यानुष्ठानरतो धर्मादीनामुपार्जकः ।

जितवान् ॥५० ॥

अग्रगण्यः - गुणिनां गणनावसरे प्रथमतया गण्यते । शिवविष्णुसमः - शिवविष्णू समौ यस्य । हरिहरभेददृष्टिरहितः इत्यर्थः । एवं शिवविष्णुभ्यां समः । मङ्गलकारित्वात् शिवसमानता । परमात्मैकनिष्ठतया व्यापकत्वात् विष्णुसमानता । पात्रेति - विद्यादानाय कश्चात्र पात्रं कश्च अपात्रम् इति वेत्ति । मन्ददर्शनदूषकः - मन्ददर्शनं दूषकं यस्य यस्मिन् वा । गुरौ उपेक्षाबुद्धिः उपेक्षाभावना च उपेक्षकस्य दोषं जनयतीत्यर्थः ॥५१ ॥

शिष्टसाधकः - शिष्टानां साधकः । तत्त्वान्वेषणे ज्ञानसाधनायां मन्त्रादिसाधनायां वा शिष्टान् प्रवर्तयति, प्रवृत्तान् अग्रे सारयति ।

स्वेष्टेति - स्वेष्टदेवस्य गुरोः ज्येष्ठानां वनितानाञ्च आदरणे उत्सुक इत्यर्थः ॥५३ ॥

वेदविहितानि कर्माणि नित्यनैमित्तिककाम्यभेदेन त्रिविधानि भवन्ति । अज्ञानां नित्यनैमित्तिककर्माणि पापक्षयकारीणि, अतः प्रशस्तानि । ज्ञानी तु गुरुः लोकानाम् उन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणाय तानि आचरति । एवम् अज्ञैः काम्यकर्माणि सांसारिकफलमुद्दिश्य क्रियमाणानि बन्धहेतुत्वात् निन्दितानि । ज्ञानी पुनः लोकहितमेवोद्दिश्य आचरति । अतः तानि प्रशस्तानि भवन्ति ॥५४ ॥

यदृच्छालाभसन्तुष्टो गुणदोषविभेदकः ॥५५॥

स्त्रीधनादिष्वनासक्तो दुःसङ्गव्यसनादिषु ।
सर्वाहम्भावसंयुक्तो निर्द्वन्द्वो नियतव्रतः ॥५६॥

अलोलुपो ह्यसङ्कल्पपक्षपाती विचक्षणः ।
वित्तविद्यादिभिर्मन्त्रयन्त्रतन्त्राद्यविक्रयी ॥५७॥

निःसङ्गो निर्विकल्पश्च निर्णीतार्थोऽतिधार्मिकः ।
तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी निरपेक्षो निरामयः ।
इत्यादिलक्षणोपेतः श्रीगुरुः कथितः प्रिये ॥५८॥

गुरुः स्वेन सम्प्रदायप्राप्तविद्यायाः अनुष्ठानपरो भवन् धर्मादिचतुष्टयम्[१] उपार्जयति ॥५५॥

गुरुः स्त्रीधनादिषु विषयेषु द्यूतादिव्यसनेषु च अनासक्तो भवेत् । एवं गुरुः सर्वेषु जनेषु अहंभावेन संयुक्तो भवति, सर्वेषां दुःखं स्वदुःखं भावयति एवं सर्वेषां कल्याणमेव स्वकल्याणं भावयतीत्यर्थः । निर्द्वन्द्वः - शीतोष्णसुखदुःखादीनि द्वन्द्वानि सहमानः समभावेन तिष्ठति ॥५६॥

मनुष्याणां प्रवृत्तिः द्विविधा भवति उच्छास्त्रप्रवृतिः शास्त्रितप्रवृत्तिः इति ।[२] बाह्यविषयेषु मनसः सङ्कल्पनवशात् [३] विवेकं तिरस्कृत्यैव जायमाना प्रवृत्तिः उच्छास्त्रप्रवृत्तिः । एषा अज्ञानां भवति । मनस्सङ्कल्पनं तिरस्कृत्य विवेकप्रज्ञया जायमाना प्रवृत्तिः शास्त्रितप्रवृत्तिः । एषा ज्ञानिनां भवति । इत्थञ्च अज्ञः संसारी सङ्कल्पपक्षपाती, ज्ञानी तु गुरुः विवेकपक्षपाती असङ्कल्पपक्षपातीत्युच्यते ॥ गुरुः धनादिस्वीकारपूर्वकं मन्त्रादिवितरणं न करोति ॥५७॥

क्वचिदपि जने वस्तुनि च गुरोः मोहो[४] न भवति, विपरीतकल्पनं

---

[१]धर्मः ज्ञानं ऐश्वर्यं वैभवम् ।

[२]मुक्तिकोपनिषत्-२.१

[३]सम्यक् कल्पनं - 'इदं शोभनम्' इति ।

[४]मदीयत्वभिमानः

८ गुरुप्रभेदः

इहेष्टकामदं यत्तु परस्मिन्नरकप्रदम् ।
यः प्रयच्छति तज्ज्ञानं स **निषिद्ध**गुरुर्भवेत् ॥ १ ॥

इहाभीष्टप्रदं यद्वा परत्र स्वर्गभोगदम् ।
स **काम्यगुरु**रित्याहुः तज्ज्ञानं यः प्रयच्छति ॥ २ ॥

यन्मोक्षसुखदं ज्ञानं यो ददाति दयापरः ।
तं प्राहु**र्विहितगुरुं** सात्त्विकं निरपेक्षकम् ॥ ३ ॥

संसारविषयेऽत्यर्थं विरक्तिं वक्ति सर्वदा ।
भक्तिमध्यात्मविषये स गुरु**र्वाचक**स्स्मृतः ॥ ४ ॥

उपदेशावशिष्टान्यः सूक्ष्मार्थान् सूचयत्यलम् ।
यमादिसद्गुणकरान् स भवे**त्सूचको** गुरुः ॥ ५ ॥

परब्रह्मकरं ज्ञानमुपदिश्य यथाविधि ।
करोति शिष्यं ब्रह्मैक्यं स **कारक**गुरुर्भवेत् ॥ ६ ॥

प्रेरकः सूचकश्चैव वाचको दर्शकस्तथा ।
शिक्षको बोधकश्चैव षडेते गुरवः स्मृताः ॥ ७ ॥

पञ्चैते कार्यभूताः स्युः कारणं बोधको भवेत् ।
पूर्णाभिषेककर्ता यो गुरुस्तस्यैव पादुका ।
पूजनीया महेशानि बहुत्वेऽपि न संशयः ॥ ८ ॥

नानाविधकल्पनं वा न भवति । साधनीये अर्थे मार्गे च निर्णयो भवति ॥ ५८ ॥

यः तत्त्वोपदेशम् अकृत्वा तत्त्वज्ञानप्राप्त्युपायान् यमनियमादिसद्गुण-पोषकान् सूक्ष्मविचारान् पर्याप्ततया कथयति स सूचकगुरुः ॥ ५ ॥

यो गुरुः दीक्षां प्रदाय आत्मतत्त्वमुपदिशति स एव तत्त्वसाक्षात्कारप्राप्तिपूर्वकं मुक्तिप्राप्तौ कारणं भवति । तस्यैव गुरोः

उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः ।
सकल्पं सरहस्यञ्च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥९॥

स्वयमाचरते शिष्यान् आचारे स्थापयत्यपि ।
आचिनोतीह शास्त्रार्थान् आचार्यस्तेन कथ्यते ॥१०॥

एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः ।
योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते ॥११॥

निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।
संभावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते ॥१२॥

अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।
तमपीह गुरुं विद्याच्छ्रुतोपक्रियया तया ॥१३॥

९ चतुर्विंशतिर्गुरवः

पृथिवी वायुराकाशमापोऽग्निश्चन्द्रमा रविः ।
कपोतोऽजगरः सिन्धुः पतङ्गो मधुकृद् गजः ॥१॥

मधुहा हरिणो मीनः पिङ्गला कुररोऽर्भकः ।
कुमारी शरकृत्सर्प ऊर्णनाभिः सुपेशकृत् ।
एते हि गुरवो विप्र चतुर्विंशतिरीरिता ॥२॥

पृथिवीगुरुलक्षणम्

भूतैराक्रम्यमाणोऽपि धीरो दैववशानुगैः ।
तद्विद्वान्न चलेन्मार्गाद् अन्वशिक्षं क्षितेर्व्रतम् ॥३॥

पादुका पूजनीया । अन्ये प्रेरकादयः पञ्च गुरवस्तु शिष्यस्य दीक्षाप्राप्तियोग्यतासम्पादनकार्यं निर्वहन्ति ॥८॥

यथा भूमिः मनुष्यपशुस्थावरादिभिः अपरिमितैः जीवजडराशिभिः

वायुगुरुलक्षणम्

विषयेष्वाविशन् योगी नानाधर्मेषु सर्वतः ।
गुणदोषव्यपेतात्मा न विषज्जेत वायुवत् ॥४॥

आकाशगुरुलक्षणम्

तेजोवान्भूमयैर्भावैमेघाद्यैर्वायुनेरितैः ।
न स्पृश्यते नभस्तद्वत्कालसृष्टैर्गुणैर्भवेत् ॥५॥

अब्गुरुलक्षणम्

स्वच्छः प्रकृतितः स्निग्धो मधुरस्तीर्थभूर्नृणाम् ।
मुनिः पुनात्ययां मित्रं दीक्षोपस्पर्शकीर्तनैः ॥६॥

आक्रान्तापि तद्भारं सहते, न तद्भारेण भिद्यते । तथा धीरः पुराकृतकर्मणां फलीभूतैः विविधविपत्तिविघ्नसङ्कटैः आक्रम्यमाणोऽपि तानि सहेत, कदापि असहमानः न्याय्यात् मार्गात् प्रच्युतो न भवेत् ॥३॥

यथा वायुः पवित्रेषु गङ्गादितीर्थेषु मलिनेषु कर्दमादिषु सर्वत्र सञ्चरन्नपि तदीयगुणदोषैः अस्पृष्टः निर्लिप्तो भवति । तथा योगी मृदुषु क्रूरेषु मूर्खेषु विद्वत्सु स्त्रीषु पुंसु प्राणिषु अप्राणिषु च सर्वतो व्यवहरन्नपि तदीयगुणदोषैः अस्पृष्टः निर्लिप्तो भवेत् ॥४॥

यथा आकाशः वर्षाकाले उत्पद्यमानानां वायुना प्रेरितानां मेघादीनां तैजसजलीयपार्थिवभागानां सञ्चरणाश्रयः सन्नपि तैः न स्पृश्यते, तथा योगी ईश्वरेण सृष्टानां कर्मणा प्रेर्यमाणानां मनोविकाराणां रागद्वेषमोहादिगुणानां सञ्चारं वीक्षमाणोऽपि तैः न स्पृश्येत ॥५॥

यथा जलं स्वभावतः परिशुद्धं स्नेहयुक्तं मधुरम्, अन्येषां मनुष्यादीनां बाह्याभ्यन्तरमालिन्यनिवारकञ्च[१] भवति, तथा धीरः दीक्षा-नियम-

---

[१] गङ्गादितीर्थस्नानं पापनिवारकं भवति ।

अग्निगुरुलक्षणम्

तेजस्वी तपसा दीप्तो दुर्धर्षश्चापरैरपि ।
सर्वभक्षोऽपि युक्तात्मा नादत्ते मलमग्निवत् ॥७॥

चन्द्रगुरुलक्षणम्

निषेकाद्याः श्मशानान्ताः भावा देहस्य नात्मनः ।
कलानामिव चन्द्रस्य कालेनाव्यक्तवर्त्मना ॥८॥

रविगुरुलक्षणम्

गुणैर्गुणानुपादत्ते यथाकाले विमुञ्चति ।
न तेषु युज्यते योगी गोभिर्गा इव गोपतिः ॥९॥

गुरुदेवताभक्त्यादिना स्वयं परिशुद्धः स्नेहमृदुस्वभावश्च सन् अन्येषामपि दृष्टादृष्टदोषान् शोधयेत् ॥६॥

यथा अग्निः प्रकाशेन ज्वलनेन च दीप्यमानः अन्यैः स्पृष्टुमशक्यः मलिनं वस्तु दहन्नपि मालिन्येन लिप्तो न भवति, तथा धीरः तेजस्वी तपसा दीप्यमानः अन्यैः अभिभवितुमशक्यः[१] भवेत् । आत्मतत्त्वे समाहितचित्तः सन् अशुद्धं वस्तु प्रतिगृह्णन्नपि अशुद्धिं न आददीत ॥७॥

यथा सूक्ष्मकालसम्बन्धानुगुणं चन्द्रस्य कलानां षोडश भागाः भवन्ति । कलाया एव वृद्धिक्षयौ भवतः, न चन्द्रस्य । तथा पुराकृतसूक्ष्मकर्मवशात् अस्माकं शरीरस्यैव निषेकाद्याः श्मशानान्ताः षोडश संस्काराः भवन्ति, शरीरस्यैव च जननमरणे भवतः, न तु आत्मनः ॥८॥

यथा सूर्यः ग्रीष्मकाले स्वकिरणैः नद्यादिगतं जलं सूक्ष्मरूपेण आदाय वृष्टिकाले विमुञ्चति,तथा योगी व्यवहारकाले चक्षुरादिभिः इन्द्रियैः रूपरसादीन् मैत्रीकरुणादींश्च गुणान् उपादाय समुचितकाले विनियोजयेत्,

---

[१] अभिभवः-तिरस्कारः

कपोतगुरुलक्षणम्

नाऽतिस्नेहः प्रसङ्गो वा कर्तव्यः क्वापि केनचित् ।
कुर्वन्विन्देत सन्तापं कपोत इव दीनधीः ॥१०॥

अजगरगुरुलक्षणम्

ग्रासं कुमृष्टं विरसं महीयः स्वल्पमेव वा ।
यदृच्छयैवापतितं ग्रसेदजगरक्रियः ॥११॥

शयीताहानि भूरीणि निराहारोऽनुपक्रमः ।
यदि नोपनमेद्ग्रासो महाहिरिव दिष्टभुक् ॥१२॥

न तु स्वस्मिन् मनसि वा तान् गुणान् आकलयेत् नापि भावयेत् ॥९॥[१]

केनचिदपि प्राणिना क्वापि अतिस्नेहो न कर्तव्यः । अतिस्नेहेन मनसि दैन्यं जायते । दीनमनस्को जनः कपोत इव सन्तापम् अभिमुखीकरोति[२] ॥१०॥

अजगरः[३] इव धीरः योगी रुचिरहितं नीरसम् अल्पं बहु वा दैवाल्लब्धमन्नं ग्रसेत् । शरीररक्षणायापि सन्निहितमेव अन्नादिभोग्यवस्तु उपाददीत । एवं, यथा अजगरः ग्रासस्य अलाभे सति निराहारः निरुद्यमः सन् बहूनि दिनानि शेते तथा योगी भोग्यविषयाणाम् अन्नपानादीनाम् असन्निधानदशायां स्वयं विषयान् तान् न आहरेत्, स्वयं कर्माणि न

---

[१]गोभिः = किरणैः । गाः = जलानि । गोपतिः = सूर्यः ।

[२]तद्यथा-कस्मिंश्चिदरण्ये कपोतदम्पती वसतः स्म । अतिस्नेहानुरागिणोस्तयोः कालेनापत्यानि व्यजायन्त । तानि अपत्यानि अतिप्रेम्णा तौ पुपुषतुः । कदाचिदाहारान्वेषणार्थं गतयोस्तयोः पक्षिघाती व्याध आगत्य तानर्भकान् जाले बबन्ध । संगृहीताहारा कपोती स्वनीडमागत्य अपत्यानि अपश्यन्ती सोत्कण्ठा दूरे जालं दृष्ट्वा अन्वधावत् । स्नेहपरवशा धावन्ती सा स्वयमपि जाले पपात । तदा आगतः कपोतः त्रैवर्गिकमात्मनः संसारं विच्छिद्रतामापन्नं दृष्ट्वा अतीवखिन्नो बभूव । निर्दारपुत्रस्य आत्मनः जीवितं वृथामन्यमानः सः स्वमपि जाले स्वेच्छया अपातयत् । व्याधः सर्वानपि तान् गृहीत्वा ससन्तोषं गृहं गतः । एवम् अशान्तात्मा कुटुम्बी कपोतवत् कुटुम्बं पुष्णन् सानुबन्धः अवसीदति । ।

[३]सर्पविशेषः

सिन्धुगुरुलक्षणम्

अनन्तपारो ह्यक्षोभ्यो दुर्विगाह्यो दुरत्ययः ।
समृद्धकामो हीनो वा नारायणपरो मुनिः ।
नोत्सर्पेन्न च शुष्येत सरिद्भिरिव सागरः ॥ १३ ॥

पतङ्गगुरुलक्षणम्

योषिद्धिरण्याभरणाम्बरादिद्रव्येषु मायारचितेषु मूढः ।
प्रलोभितात्मा ह्युपभोगबुद्ध्या पतङ्गवन्नश्यति नष्टदृष्टिः ॥ १४ ॥

मधुकृद्गुरुलक्षणम्

स्तोकं स्तोकं ग्रसेद्ग्रासं देहो वर्तेत यावता ।
गृहानहिंसन्नातिष्ठेद्वृत्तिं माधुकरीं मुनिः ॥ १५ ॥

अणुभ्यश्च महद्भ्यश्च शास्त्रेभ्यः कुशलो नरः ।
सर्वतस्सारमादद्यात् पुष्पेभ्य इव षट्पदः ॥ १६ ॥

आरभेत । बाह्यविषयचिन्तां परित्यज्य चित्तम् आत्मन्येव चिरं समाहितं कुर्यात् ॥ १२ ॥

यथा सागरः नदीनां समागमेन न वर्धते, असमागमे न शुष्यति । सर्वदा क्षोभरहितः प्रशान्तः दुर्विगाहः तिष्ठति । तथा मुनिः समृद्धीनां प्राप्त्या न हृष्येत,अप्राप्त्या न खिद्येत । परमात्मपरो भूत्वा सर्वदा समचित्तः निर्विषादः भवेत् ॥ १३ ॥

यथा पतङ्गः दीपप्रभां पुष्पमिति आहार इति वा उपभोग्यं मत्वा तदौष्ण्यमपि अपरिगणयन् तत्रैव पतित्वा म्रियते । तथा मूढः पुरुषः विवेकाभावेन स्त्रीसुवर्णादीन् उपभोग्यान् सुखप्रदान् मत्वा तेष्वासक्तः तत्रैव निमग्नः अनर्थं प्राप्नोति ॥ १४ ॥

यथा भ्रमरः लघुभ्यः बृहद्भ्यश्च बहुभ्यः पुष्पेभ्यः सारभूतं मधु सङ्गृह्णाति । प्रत्येकपुष्पात् अल्पमेव मधु सङ्गृह्य एकमपि पुष्पं न

गजगुरुलक्षणम्

पदापि युवतीं भिक्षुर्न स्पृशेद्दारवीमपि ।
स्पृशन् करीव बध्येत करिण्या अङ्गसङ्गतः ॥ १७ ॥

मधुपगुरुलक्षणम्

न देयं नोपभोग्यञ्च लुब्धैर्यद्दुःखसञ्चितम् ।
भुङ्क्ते तदपि तत्रान्यो मधुपेवार्थविन्मधु ॥ १८ ॥

हरिणगुरुलक्षणम्

ग्राम्यगीतं न शृणुयात् यतिर्वनचरः क्वचित् ।
शिक्षेत हरिणाद् बद्धात् मृगयागीतमोहितात् ॥ १९ ॥

मीनगुरुलक्षणम्

जिह्वयातिप्रमाथिन्या जनो रसविमोहितः ।

पीडयति, स्वयं पुष्टिं लभते । तथा मुनिः बहुषु गृहेषु भिक्षाम् अटेत् । प्रत्येकशः अल्पमेव याचन् कमपि गृहिणम् अपीडयन् स्वस्य देहयात्रां निर्वर्तयेत् । एवं धीरः अल्पेभ्यः महद्भ्यश्च बहुभ्यः शास्त्रेभ्यः अल्पमपि सारं सङ्गृह्णीयात् ॥ १६ ॥

गजः करिणीस्पर्शसुखानुभवे निमग्नः स्वात्मानं विस्मृत्य मनुजस्य वशवर्ती भवति, आजीवनं पारतन्त्र्यम् अनुभवन् दुःखी भवति । अतः संन्यासी युवतिं पादेनापि न स्पृशेत्, काष्ठमयीं मृण्मयीं वा युवतिप्रतिमामपि न स्पृशेत् ॥ १७ ॥

यथा मधुपः महता श्रमेण मधु सञ्चिनोति,तच्च मधु अन्यैः मनुष्यैः भुज्यते । तथा लुब्धः महता क्लेशेन प्रभूतं द्रव्यं सञ्चिनोति, न भुङ्क्ते, नैव च ददाति । तच्च सञ्चितं निगूढं द्रव्यं कालान्तरे अन्येषां वशं याति ॥ १८ ॥

व्याधस्य मृगयागीतेन धनुष्टङ्काररवेण च मोहं गतः हरिणः तमनुसरन् स्वात्मानं विस्मरन् व्याधस्य वशवर्ती भवति । आमरणं पारतन्त्र्येण दुःखम्

मृत्युमृच्छत्यसद्बुद्धिर्मीनस्तु बडिशैर्यथा ॥२०॥

पिङ्गलागुरुलक्षणम्

आशा हि परमं दुःखं नैराश्यं परमं सुखम् ।
यथा संच्छिद्य कान्ताशां सुखं सुष्वाप पिङ्गला ॥२१॥

कुररगुरुलक्षणम्

सामिषं कुररं जघ्नुर्बलिनो ये निरामिषाः ।
तदामिषं परित्यज्य स सुखं समविन्दत ।
तथैव सुखमाप्नोति तद्विद्वान् यस्त्वकिञ्चनः ॥२२॥

अनुभवति । अतः यती वने वसन्नपि ग्राम्यगीतं न शृणुयात् ॥१९॥

मीनः बडिशाग्रस्थितमांसखण्डस्य[1] रसेन आकृष्टः तद्भक्षणोन्मुखः बडिशेषु निगृहीतः मरणं याति । तस्मात् धीरः रसेन आकृष्टः मोहं गतो न भवेत् ॥२०॥

आशा महद्दुःखं जनयति, आशाविरहे तु मनः प्रशान्तं भवति, यथा पिङ्गलायाः[2] ॥२१॥

भोग्यवस्तूनां सङ्ग्रहेण दुःखपरम्परा समापतति, भोगवस्तुपरित्यागेन दुःखं निवर्तते । यथा क्रौञ्चस्य[3] ॥२२॥

---

[1] बडिशं - मत्स्यवेधनम् ।

[2] पिङ्गला काचिद्वेश्या विशेषतोऽलङ्कृत्य बहिर्द्वारि विटान् निरीक्षते स्म । वित्तदानपि बहूनागतान् कान्तान् बहुद्रव्यमपेक्षमाणा नालक्षयत् । बहुद्रव्यदः आसायमपि नैव कोऽपि समागतः । तदाऽऽत्मानं विशेषतो निन्दन्ती मनः परमात्मनि निधाय आशां त्यक्त्वा सुखं शिश्ये ॥

[3] क्रौञ्चः(पक्षिविशेषः) क्वचित् दैवाद् उपलब्धं मांसशकलं गृहीत्वा भक्षणोन्मुखः आसीत् । बलिनः इतरे पक्षिणः मांसम् अप्राप्य, तञ्च क्रौञ्चं दृष्ट्वा कुपिताः असूयापराः क्रौञ्चात् मांसम् अपहर्तुं प्रयतिरे । तदा मांसशकलेन सह क्रौञ्चः धावितुमारेभे । साक्रोशं तमनुधावन्तः इतरे पक्षिणः तं क्रौञ्चं हन्तुम् उपचक्रमिरे । झटिति क्रौञ्चः मांसशकलं परितत्याज । अनुपदं क्रौञ्चं विहाय पतितं मांसशकलमनुधावन्तः पक्षिणः परस्परं कलहम् आरेभिरे । क्रौञ्चः आपद्विनिर्मुक्तः स्वस्थोऽभवत् ।

अर्भकगुरुलक्षणम्

न मे मानावमानौ स्तो न चिन्ता गेहपुत्रिणाम् ।
आत्मक्रीडो ह्यात्मरतिर्विचरामीह बालवत् ॥२३॥

कुमारीगुरुलक्षणम्

वासो बहूनां कलहो भवेद्वार्ता द्वयोरपि ।
एक एव चरेत्तस्मात्कुमार्या इव कङ्कणः ॥२४॥

शरकृद्गुरुलक्षणम्

तदैवमात्मन्यवरुद्धचित्तो
न वेद किञ्चिद्बहिरन्तरं वा ।
यथेषुकारो नृपतिं व्रजन्तम्
इषौ गतात्मा न ददर्श पार्श्वे ॥२५॥

यथा बालस्य सम्मानावमानौ न स्तः, गृहपरिवार-तत्पोषणादिचिन्ता नास्ति । सर्वदा स्वक्रीडायां रतिः, नान्येषां चिन्ता, नान्यत्र रतिः, तथा योगी सम्मानावमानौ न परिगणयेत्,[१] बाह्यविषयकचिन्तनं परित्यजेत् । सदा परमानन्दस्वरूपे आत्मनि रममाणो भवेत् ॥२३॥

एक एव तपश्चरेत्, नान्येन अन्यैर्वा सह । अनेकेषां सहवासः वार्तालाप - कलहादीन् प्रसञ्जयति, उद्देश्यं भञ्जयति । यथा कुमारीकङ्कणानाम् ॥२४॥[२]

योगी बाह्यविषयेभ्यः मनः प्रत्याहृत्य देहेन्द्रियादिभ्यो विलक्षणे अत्यन्तसूक्ष्मे आत्मतत्त्वे मनः स्थापयेत् । गाढया आत्मतत्त्वबुभुत्सया

---

[१]सम्मानेन हृष्टो न स्यात्, अवमानेन खिन्नो न भवेत् ।

[२]काचित् कुमारी पित्रादिपरवशा गृहागतानतिथीन् आत्मानं वृणानान् प्रच्छन्नं भोजयितुमिच्छन्ती व्रीहिनवहन्तुं प्रचक्रमे । तदा तस्याः प्रकोष्ठस्थाः शङ्खाः (भूषणभूताः) प्रचुक्रुशुः । पित्रादयो जानीयुस्तेन चानर्थो भवेदिति सा चैकैकशः शङ्खान् भङ्क्त्वा स्वकर्म समापितवती ॥

सर्पगुरुलक्षणम्

गृहारम्भो हि दुःखाय विफलश्चाधृतात्मनः ।
सर्पः परकृतं वेश्म प्रविश्य सुखमेधते ॥२६॥

ऊर्णनाभिगुरुलक्षणम्

यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णां संतत्य वक्त्रतः ।
तया विहृत्य भूयस्तां ग्रसत्येवं महेश्वरः ॥२७॥

पेशस्कृद् गुरुलक्षणम्

यत्र यत्र मनो देही धारयेत् सततं धिया ।
स्नेहाद्वेषाद्भयाद्वापि याति तत्तत्स्वरूपताम् ॥२८॥

कीटः पेशस्कृतं ध्यायन्कुड्यं तेन प्रवेशितः ।

ऐकाग्र्येण च मनः आत्मनि निरुद्धं कुर्यात्, अन्यत् किमपि वस्तु न स्फुरेत् । यथा इषुकारस्य शरनिर्माणे अवहितचित्तस्य[१] ॥२५॥

यस्य मनः स्वाधीनं प्रशान्तं न भवति, तस्य गृहनिर्माणादिकार्यं मनसि अधिकं विक्षेपं जनयति, मोहं जनयति, परिरक्षणादौ मनः व्यापारयति । इत्थं व्युत्थितम् अशान्तं मनः विषयेषु सञ्चरद् दुःखं जनयति । अतः अवशीकृतचित्तो जनः आत्मतत्त्वबुभुत्सुः गृहनिर्माणप्रभृतिभ्यः बाह्यव्यापारेभ्यः विरतो भवेत्, परगृहे स्वकार्यं साधयेत् । यथा सर्पः अन्यनिर्मितबिले वसति ॥२६॥

यथा ऊर्णनाभिः हृदयात् ऊर्णां मुखद्वारा बहिरानीय तयैव विहृत्य पश्चात् तामूर्णां ग्रसति । तथा ईश्वरः मायया प्रपञ्चं सृष्ट्वा तेन क्रीडति , पश्चात् स्वस्मिन्नेव प्रपञ्चं विलापयति । योगी अपि अज्ञानेन कल्पितम् अनात्मप्रपञ्चं स्वात्मनि विलापयेत् ॥२७॥

---

[१]कश्चित् इषुकारः शरनिर्माणे प्रवृत्तः एकाग्र्येण तत्रैव कार्ये अवहितचित्तः आसीत् । दैवात्

याति तत्तुल्यतां विप्रः पूर्वरूपमपि त्यजन् ॥२९॥

१० शिष्यलक्षणम्

विप्रः षड्गुणयुक्तश्चेदभक्तो न प्रशस्यते ।
म्लेच्छोऽपि गुणहीनोऽपि भक्तिमान् शिष्य उच्यते ॥३०॥

शरीरमर्थं प्राणांश्च सद्गुरुभ्यो निवेद्य यः ।
गुरुभ्यः शिक्षते योगं शिष्य इत्यभिधीयते ॥३१॥

गुरुभक्तिविहीनस्य तपो विद्या कुलं व्रतम् ।
सर्वं नश्यति तत्रैव भूषणं लोकरञ्जनम् ॥३२॥

शिष्यस्य बाह्यलक्षणानि

सच्छिष्यन्तु कुलेशानि शुभलक्षणसंयुतम् ।
समाधिसाधनोपेतं गुणशीलसमन्वितम् ॥३३॥

स्वच्छदेहाम्बरं प्राज्ञं धार्मिकं शुद्धमानसम् ।
दृढव्रतं सदाचारं श्रद्धाभक्तिसमन्वितम् ॥३४॥

यो जीवी यं यं विषयं जनं वा स्नेहवशात् भयवशात् द्वेषवशात् वा बुद्धिपूर्वकं मनसा निरन्तरं धारयति स जीवी तत्तत्स्वरूपं प्राप्नोति । यथा कीटः पेशस्कृतं[१] ध्यायन् तद्रूपं प्राप्नोति ॥२९॥

विप्रस्य षड्गुणाः - यजनं याजनम् अध्ययनम् अध्यापनं दानं प्रतिग्रह इति ॥३०॥

गुरुभक्तिरहितस्य विप्रस्यापि तपोविद्यादयः लोकरञ्जकभूषणान्येव भवन्ति । न तु परमार्थं साधयन्ति ॥३२॥

तत्र आगतः राजा तत्कार्यं परिशीलयन् पार्श्वे चिरं स्थितः । इषुकारस्तु स्वकार्यैकदृष्टिः नान्यत् किञ्चित् वेद, राजानं नैव ददर्श ॥

[१]पेशस्कृतं - कीटविशेषं । पेशो रूपान्तरम् करोतीति पेशस्कृत् । अनेन गृहीतस्य कीटस्य

दक्षमल्पाशिनं गूढचित्तं निर्व्याजसेवकम् ।
विमृश्यकारिणं वीरं मनोदारिद्र्यवर्जितम् ॥ ३५ ॥

सर्वकार्यातिकुशलं स्वच्छं सर्वोपकारिणम् ।
कृतज्ञं पापभीतञ्च साधुसज्जनसम्मतम् ॥ ३६ ॥

आस्तिकं दानशीलञ्च सर्वभूतहिते रतम् ।
विश्वासविनयोपेतं धनदेहाद्यवञ्चकम् ॥ ३७ ॥

असाध्यसाधकं शूरमुत्साहबलसंयुतम् ।
अनुकूलं क्रियायुक्तमप्रमत्तं विचक्षणम् ॥ ३८ ॥

हित-सत्य-मित-स्मेरभाषणं मुक्तदूषणम् ।
सकृदुक्तगृहीतार्थं चतुरं बुद्धिविस्तरम् ॥ ३९ ॥

स्वस्तुतौ परनिन्दायां विमुखं सुमुखं प्रिये ।
जितेन्द्रियं सुसन्तुष्टं धीमन्तं ब्रह्मचारिणम् ॥ ४० ॥

त्यक्ताधिव्याधिचापल्यदुःखभ्रान्तिमसंशयम् ।
गुरुध्यानस्तुतिकथादेवार्चावन्दनोत्सुकम् ॥ ४१ ॥

गुरुदैवतसम्भक्तं कामिनीपूजकं परम् ।
नित्यं गुरुसमीपस्थं गुरुसन्तोषकारकम् ॥ ४२ ॥

मनोवाक्तनुभिर्नित्यं परिचर्यासमुद्यतम् ।
गुर्वाज्ञापालकं देवि गुरुकीर्तिप्रकाशकम् ॥ ४३ ॥

गुरुवाक्यप्रमाणज्ञं गुरुशुश्रूषणे रतम् ।
चित्तानुवर्त्तिनं प्रेष्यकारिणं कुलनायिके ॥ ४४ ॥

जातिमानधने गर्ववर्जितं गुरुसन्निधौ ।
निरपेक्षं गुरुद्रव्ये तत्प्रसादाभिकाङ्क्षिणम् ॥ ४५ ॥

जपध्यानादिनिरतं मोक्षमार्गाभिकाङ्क्षिणम् ।

इत्यादिलक्षणोपेतं गुरुः शिष्यं परिग्रहेत् ॥४६॥

११ शिष्यपरीक्षा

ज्ञानेन क्रियया वापि गुरुः शिष्यं परीक्षयेत् ।
संवत्सरं तदर्धं वा तदर्धं वा प्रयत्नतः ॥१॥

उत्तमांश्चाधमे कुर्यान्नीचानुत्तमकर्मणि ।
प्राणद्रव्यप्रणामाद्यैरादेशैश्च स्वयं समैः ॥२॥

तत्कर्मसूचकैर्वाक्यैर्मायाभिः क्रूरचेष्टितैः ।
पक्षपातैरुदासीनैरनेकैश्च मुहुर्मुहुः ॥३॥

आकृष्टस्ताडितो वापि यो विषादं न याति च ।
गुरुः कृपां करोतीति मुदा सञ्चिन्तयेत् सदा ॥४॥

श्रीगुरोः स्मरणे चापि कीर्तने दर्शनेऽपि च ।
वन्दने परिचर्यायामाह्वाने प्रेषणे प्रिये ॥५॥

आनन्दकम्परोमाञ्चस्वरनेत्रादिविक्रियाः ।
येषां स्युस्तेऽत्र योग्याश्च दीक्षासंस्कारकर्मणि ॥६॥

मन्दमतिभिः भृत्यादिभिरपि साधयितुं योग्ये कर्मणि तीक्ष्णमतिं शिष्यं नियोज्य, मेधासामर्थ्येन बुद्धिकौशलेनैव साधनीये कर्मणि मन्दमतिं शिष्यं नियोज्य गुरुः परीक्षेत । धनत्यागेन प्राणत्यागेन च साधनीयेषु अतिकठिनकर्मसु समानप्रतिभान् समानबुद्धिसामर्थ्यान् शिष्यान् नियोज्य परीक्षेत । एवं विनम्रतां गुर्वाज्ञापालनाञ्च परीक्षेत ॥२॥

शिष्यस्य चेष्टासु वाचि च क्रौर्यं कपटं च अस्ति वेति गुरुणा पुनःपुनः परीक्षणीयम् । समदृष्ट्या निर्वहणीयेषु कर्मसु शिष्यस्य पक्षपातदृष्टिः, सावधानं निर्वोढव्येषु कर्मसु शिष्यस्य औदासीन्यञ्च भवति वेति पुनःपुनः परीक्षणीयम् ॥३॥

रूपान्तरं भवतीति ॥

आदिमध्यावसानेषु योग्याः शक्तिनिपातिताः ।
अधमा मध्यमाः श्रेष्ठाः शिष्या देवि प्रकीर्तिताः ॥७॥

आदौ भक्तिर्भवेद्देवि दीक्षार्थं समुदन्ति ये ।
पुनर्विपुलहृष्टास्ते आदियोग्या इतीरिताः ॥८॥

दीक्षासमयसम्प्राप्ता ज्ञानविज्ञानवर्जिताः ।
भक्त्या प्रध्वस्तपर्याया मध्ययोग्याश्च ते स्मृताः ॥९॥

आदौ भक्तिविहीना ये मध्यभक्तास्तु ये नराः ।
अन्तप्रवृद्धभक्ताश्च ह्यन्तयोग्या भवन्ति ते ॥१०॥

१२ गुरुगवेषणम्

शिष्योऽपि लक्षणैरेतैः कुर्याद् गुरुपरीक्षणम् ।
आनन्दाद्यैर्जपस्तोत्रध्यानहोमार्चनादिषु ॥१॥

ज्ञानोपदेशसामर्थ्यं मन्त्रसिद्धिमपीश्वरि ।
वेधकत्वं परिज्ञाय शिष्यो भूयान्न चान्यथा ॥२॥

ज्ञानहीनो गुरुमन्यो मिथ्यावादी विडम्बकः ।
स्वविश्रान्तिं न जानाति परशान्तिं करोति किम् ॥३॥

स्वयं तरितुमक्षमः परान्निस्तारयेत्कथम् ।
दूरे तं वर्जयेत् प्राज्ञो धीरमेव समाश्रयेत् ॥४॥

स्वयं वेद्ये परे तत्त्वे स्वात्मानं वेत्ति निश्चलः ।
आत्मनोऽनुग्रहो नास्ति परस्यानुग्रहः कथम् ॥५॥

ब्रह्माकारं मनोरूपं प्रत्यक्षं स्वतनुस्थितम् ।
यो न जानाति चान्यस्य कथं मोक्षं ददात्यसौ ॥६॥

विद्धस्तु वेधयेद्देवि नाविद्धो वेधको भवेत् ।
मुक्तस्तु मोचयेद् बद्धं न मुक्तो मोचकः कथम् ॥७॥

अभिज्ञश्चोद्धरेन्मूर्खं न मूर्खो मूर्खमुद्धरेत् ।
शिलां सन्तारयेन्नौर्हि किं शिला तारयेच्छिलाम् ॥८॥

तत्त्वहीनं गुरुं लब्ध्वा केवलं भवतत्परः ।
इहामुत्र फलं किञ्चित् स नरो नाप्नुयात् प्रिये ॥९॥

श्रीगुरुं लक्षणोपेतं संशयच्छेदकारकम् ।
लब्ध्वा ज्ञानप्रदं देवि न गुर्वन्तरमाश्रयेत् ॥१०॥

अनभिज्ञं गुरुं प्राप्य सदा संशयकारकम् ।
गुर्वन्तरन्तु गत्वा स नैतद्दोषेण लिप्यते ॥११॥

मधुलुब्धो यथा भृङ्गः पुष्पात् पुष्पान्तरं व्रजेत् ।
ज्ञानलुब्धस्तथा शिष्यः गुरोर्गुर्वन्तरं व्रजेत् ॥१२॥

१३ शिष्यस्य नियमाः

अग्नीन्धनं भैक्षचर्यामधः शय्यां गुरोर्हितम् ।
आसमावर्तनात्कुर्यात्कृतोपनयनो द्विजः ॥१॥

सेवेतेमांस्तु नियमान्ब्रह्मचारी गुरौ वसन् ।
सन्नियम्येन्द्रियग्रामं तपोवृद्ध्यर्थमात्मनः ॥२॥

नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणम् ।
देवताभ्यर्चनं चैव समिदाधानमेव च ॥३॥

वर्जयेन्मधु मांसं च गन्धं माल्यं रसान्स्त्रियः ।

ब्रह्मचारी सायं प्रातः समिद्धोमं, भिक्षासमूहाहरणम्, अखट्वाशयनम्[१] , गुरोः उदकुम्भाद्याहरणम् , समावर्तनपर्यन्तं कुर्यात् ॥१॥

---

[१]खट्वाशयनं न कुर्यात्, भूमौ शयनं कुर्यादित्यर्थः

शुक्तानि यानि सर्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनम् ॥४॥

अभ्यङ्गमञ्जनं चाक्ष्णोरुपानच्छत्रधारणम् ।
कामं क्रोधं च लोभं च नर्तनं गीतवादनम् ॥५॥

द्यूतञ्च जनवादं च परिवादं तथाऽनृतम् ।
स्त्रीणां च प्रेक्षणालम्भमुपघातं परस्य च ॥६॥

एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत्क्वचित् ।
कामाद्धि स्कन्दयन्रेतो हिनस्ति व्रतमात्मनः ॥७॥

उदकुंभं सुमनसो गोशकृन्मृत्तिकाकुशान् ।
आहरेद्यावदर्थानि भैक्षं चाहरहश्चरेत् ॥८॥

वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु ।
ब्रह्मचार्याहरेद्भैक्षं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥९॥

गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु ।
अलाभे त्वन्यगेहानां पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत् ॥१०॥

सर्वं वापि चरेद्ग्रामं पूर्वोक्तानामसम्भवे ।
नियम्य प्रयतो वाचमभिशस्तांस्तु वर्जयेत् ॥११॥

गन्धं - कर्पूरचन्दनकस्तूरिकादि वर्जयेत् । उद्रिक्तरसान् गुडादीन् अपि न खादेत् । शुक्तानि - यानि द्रव्याणि स्वभावतो मधुरादिरसानि, कालवशेन उदकवासादिना चाम्लयन्ति, तानि न खादेत् ॥४॥

जनवादं - जनैः सह निरर्थकवाक्कलहं, परिवादं - परस्य दोषवादम्, उपघातम् - अपकारं, वर्जयेत् ॥६॥

ब्रह्मचारी इच्छया रेतः पातयन् स्वकीयव्रतं नाशयति । व्रतलोपे च अवकीर्णप्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥७॥

आचार्यस्य यावद्भिः वस्तुभिः प्रयोजनानि सिद्ध्यन्ति तावन्ति आचार्यार्थम् आहरेत् ॥८॥

ब्रह्मचारी शुचिः मौनी भिक्षेत । अभिशस्तान् महापातकयुक्तान्

दूरादाहृत्य समिधः संनिदध्याद्विहायसि ।
सायंप्रातश्च जुहुयात्ताभिरग्निमतन्द्रितः ॥ १२ ॥

चोदितो गुरुणा नित्यमप्रचोदित एव वा ।
कुर्यादध्ययने यत्नमाचार्यस्य हितेषु च ॥ १३ ॥

ब्रह्मारम्भेऽवसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा ।
संहृत्य हस्तावध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः ॥ १४ ॥

व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसङ्ग्रहणं गुरोः ।
सव्येन सव्यः स्प्रष्टव्यो दक्षिणेन च दक्षिणः ॥ १५ ॥

अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।
चत्वारि तस्य वर्धन्ते आयुर्विद्या यशो बलम् ॥ १६ ॥

लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव च ।
आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत् ॥ १७ ॥

ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यून स्थविर आयति ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥ १८ ॥

अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तो यथाशास्त्रमुदङ्मुखः ।
ब्रह्माञ्जलिकृतोऽध्याप्यो लघुवासा जितेन्द्रियः ॥ १९ ॥

गृहिणः त्यजेत् ॥ ११ ॥

ब्रह्मारम्भे - वेदाध्ययनस्यारम्भे । हस्तौ संहृत्य – हस्तौ संश्लिष्टौ कृत्वा ॥ १४ ॥

शिष्यः सव्येन पाणिना गुरोः सव्यं पादं स्पृशेत्, दक्षिणेन पाणिना गुरोः दक्षिणपादं स्पृशेत् ॥ १५ ॥

वयोविद्यादिना वृद्धे आगच्छति सति अल्पवयसः जनस्य प्राणाः देहाद् बहिर्निर्गन्तुमिच्छन्ति । वृद्धस्य प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां ते प्राणाः पुनः सुस्थाः भवन्ति ॥ १८ ॥

आचान्तः - कृताचमनः ॥ १९ ॥

ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा ।
स्रवत्यनोङ्कृतं पूर्वं पुरस्ताच्च विशीर्यति ॥२०॥

पादप्रक्षालनं स्नानमभ्यङ्गं दन्तधावनम् ।
मूत्रं निष्ठीवनं क्षौरं शयनं स्त्रीनिषेवनम् ॥२१॥

वीरासनं सुदुर्वाक्यं शासनं हास्यरोदनम् ।
केशमोचनमुष्णीषं कञ्चुकं नग्नतां तथा ॥२२॥

पादप्रसारणं वादं कलहं दूषणं प्रिये ।
अङ्गभङ्गाङ्गवाद्यादिकरास्फालनधूननम् ॥२३॥

द्यूतकौतुकमल्लादियुद्धनृत्यादि चाम्बिके ।
गुरुयोगिमहासिद्धिपीठक्षेत्राश्रमेषु च ।
नाचरेदाचरन्मोहाद्देवताशापमाप्नुयात् ॥२४॥

स्थानान्तरगताचार्ये व्यसने विषमे स्थिते ।
श्रीगुरुं न त्यजेत् क्वापि तदादिष्टो व्रजेत् प्रिये ॥२५॥

पश्चात्पदेन निर्गच्छेन्नमस्कृत्य गुरोर्गृहात् ।
एकासने नोपविशेद् गुरुणा तत्समैः सह ॥२६॥

न विशेदासने देवि देवतागुरुसन्निधौ ।
गुरोः सिंहासनं देयं ज्येष्ठानामुत्तमासनम् ।
देश्यासनं कनिष्ठानामितरेशां समासनम् ॥२७॥

नीचं शय्यासनं चास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ ।
गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत् ॥२८॥

नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् ।

वेदाध्ययनस्य आरम्भे समाप्तौ च प्रणवोच्चारणं कर्तव्यम् ॥२०॥

गुरुसन्निधौ योगिसन्निधौ महासिद्धिपीठेषु च पादप्रक्षालनादीनि न आचरणीयानि ॥२४॥

न चैवास्यानुकुर्वीत गतिभाषितचेष्टितम् ॥२९॥

शय्यासनेऽध्याचरिते श्रेयसा न समाविशेत् ।
शय्यासनस्थश्चैवैनं प्रत्युत्थायाभिवादयेत् ॥३०॥

गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्तते ।
कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥३१॥

परीवादात्खरो भवति श्वा वै भवति निन्दकः ।
परिभोक्ता कृमिर्भवति कीटो भवति मत्सरी ॥३२॥

दूरस्थो नार्चयेदेनं न क्रुद्धो नान्तिके स्त्रियाः ।
यानासनस्थश्चैवैनमवरुह्याभिवादयेत् ॥३३॥

गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ।
न चानिसृष्टो गुरुणा स्वान्गुरूनभिवादयेत् ॥३४॥

न वियोगं गुरोः कुर्यात् युष्मदा नैव भाषयेत् ।
ऋणदानं तथादानं वस्तूनां क्रयविक्रयम् ।
न कुर्याद् गुरुभिः सार्धं शिष्यो भूत्वा कथञ्चन ॥३५॥

गुरुमित्रसुहृद्दासीदासाद्यान् नावमानयेत् ।
न निन्देदस्य समयान् वेदशास्त्रागमादिकान् ॥३६॥

अधः स्थिते गुरावूर्ध्वे न तिष्ठेत कदाचन ।
न गच्छेदग्रतस्तस्य न तिष्ठेदुत्थिते गुरौ ॥३७॥

विद्याद्यधिकेन गुरुणा च साधारण्येन स्वीकृते शयने आसने च तत्कालमपि शिष्यः न उपविशेत् । स्वयञ्च शय्यासनस्थः शिष्यः गुरौ आगते उत्थाय अभिवादनं कुर्यात् ॥३०॥

गुरुगृहे वसन् शिष्यः आचार्यात् अनुमतिं स्वीकृत्यैव स्वान् मातापितृपितृव्यादीन् अभिवादयेत् ॥३४॥

समयान् - आचारान् नियमान् प्रतिज्ञाञ्च ॥३६॥

ततो नमेद् गुरुं वापि गुर्वाज्ञां न विचारयेत् ।
प्रगुरोः सन्निधौ शिष्यः स्वगुरुं मनसा नमेत् ॥३८॥

स्त्रीद्विष्टं गुरुभिः शप्तं पाषण्डं पण्डितं शठम् ।
विकर्माणं कृतघ्नञ्चानाश्रमिणञ्च नो नमेत् ॥३९॥

रिक्तहस्तश्च नोपेयाद्राजानं देवतां गुरुम् ।
फलपुष्पाम्बरादीनि यथाशक्ति समर्पयेत् ॥४०॥

श्रीगुरोः पादुकां मुद्रां मूलमन्त्रं स्वपादुकाम् ।
शिष्यादन्यस्य देवेशि न वदेद् यस्य कस्यचित् ॥४१॥

गुरोस्तु जन्मदिवसं विद्याप्राप्तिदिनं तथा ।
स्वजन्मदिवसं नाथ व्याप्तिवासरमेव च ।
अक्षरत्रयसम्पातदिनं पूर्णदिनं तथा ।
षट्पर्वाणि विशिष्टानि सदर्शं सप्तपर्वकम् ।
मासतो वर्षतो वापि कुर्यादेतेषु पूजनम्[१] ॥४२॥

१४ गुरुशुश्रूषणविधिः

यथा खनन्खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति ।
तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति ॥१॥

शरीरं चैव वाचं च बुद्धीन्द्रियमनांसि च ।
नियम्य प्राञ्जलिस्तिष्ठेद्वीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ॥२॥

नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात्साध्वाचारः सुसंयुतः ।
आस्यतामिति चोक्तः सन्नासीताभिमुखं गुरोः ॥३॥

हीनान्नवस्त्रवेषः स्यात्सर्वदा गुरुसन्निधौ ।
उत्तिष्ठेत्प्रथमं चास्य चरमं चैव संविशेत् ॥४॥

---

[१] (तन्त्रराजः)

प्रतिश्रवणसंभाषे शयानो न समाचरेत् ।
नासीनो न च भुञ्जानो न तिष्ठन्न पराङ्मुखः ॥५॥

आसीनस्य स्थितः कुर्यादभिगच्छंस्तु तिष्ठतः ।
प्रत्युद्गम्य त्वाव्रजतः पश्चाद्धावंस्तु धावतः ॥६॥

पराङ्मुखस्याभिमुखो दूरस्थस्यैत्य चान्तिकम् ।
प्रणम्य तु शयानस्य निदेशे चैव तिष्ठतः ॥७॥

प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत गुरुणा सह ।
असंश्रवे चैव गुरोर्न किञ्चिदपि कीर्तयेत् ॥८॥

भाषणं पाठनं गानं भोजनं शयनादिकम् ।
अनादिष्टो न कुर्वीत न चावन्दनपूर्वकम् ॥९॥

गुरूक्तं परुषं वाक्यमाशिषं परिचिन्तयेत् ।
तेन सन्ताडितो वापि प्रसादमिति संस्मरेत् ॥१०॥

गुरुकार्ये स्वयं शक्तो नापरं प्रेषयेत् प्रिये ।
बहुभृत्यपरैर्भृत्यैः सहितोऽप्यतिभक्तिमान् ॥११॥

अभिमानो न कर्तव्यो जातिविद्याधनादिभिः ।
सर्वदा सेवयेन्नित्यं शिष्यः श्रीगुरुसन्निधौ ॥१२॥

सामान्यतो निषिद्धञ्च तद्गुरोर्यदि सन्निधौ ।

गुरोः आज्ञास्वीकारं, गुरुणा सम्भाषणञ्च शिष्यः शय्यायां सुप्तः आसनोपविष्टः भुञ्जानः तिष्ठन् विमुखश्च न कुर्यात् ॥५॥

आदिशतः पराङ्मुखस्य गुरोः शिष्यः सम्मुखस्थः भूत्वा , दूरस्थस्य गुरोः समीपमागत्य, शयानस्य गुरोः प्रह्वो भूत्वा, निकटे अवस्थितस्य गुरोः प्रह्वीभूयैव शिष्यः आज्ञास्वीकृतिं सम्भाषणञ्च कुर्यात् ॥७॥

यत्र वातः गुरुदेशात् शिष्यदेशमागच्छति , यत्र च शिष्यदेशात् गुरुदेशमागच्छति तत्र शिष्यः गुरुणा समं न आसीत । एवं शिष्यः स्वोच्चारितपदानां श्रवणे गुरोः कष्टं न जनयेत् ॥८॥

आचरेत्तस्य सर्वस्य दोषः कोटिगुणो भवेत् ॥ १३ ॥

गोब्राह्मणवधं कृत्वा यत् पापं समवाप्नुयात् ।
तत् पापं समवाप्नोति गुर्वग्रेऽनृतभाषणात् ॥ १४ ॥

गुरुच्छायां सुरच्छायां शक्तिच्छायां न लङ्घयेत् ।
न तेषु कुर्यात् स्वच्छायां न स्वपेद्गुरुसन्निधौ ॥ १५ ॥

आसमाप्तेः शरीरस्य यस्तु शुश्रूषते गुरुम् ।
स गच्छत्यञ्जसा विप्रो ब्रह्मणः सद्म शाश्वतम् ॥ १६ ॥

कर्मणा मनसा वाचा नित्यमाराधयेद्गुरुम् ।
दीर्घदण्डं नमस्कुर्यान्निर्लज्जो गुरुसन्निधौ ॥ १७ ॥

शरीरमर्थं प्राणांश्च सद्गुरुभ्यो निवेदयेत् ।
आत्मानमपि दास्याय वैदेहो जनको यथा ॥ १८ ॥

अप्रियस्य च हास्यस्य नावकाशो गुरोः पुरः ।
न नियोगपरं ब्रूयात् गुरोराज्ञां विभावयेत् ॥ १९ ॥

मनसा कर्मणा वाचा गुरोः क्रोधं न कारयेत् ॥ २० ॥

तस्य क्रोधेन दह्यन्ते ह्यायुः श्रीर्ज्ञानसत्क्रियाः ।
श्रेयोर्थी चेन्नरो धीमान्न मिथ्याचारमाचरेत् ॥ २१ ॥

गुरोर्हितं प्रियं कुर्याद् आदिष्टो वा न वा सदा ॥ २२ ॥

सर्वदेवात्मकश्चासौ सर्वमन्त्रमयो गुरुः ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन तस्याज्ञां शिरसा वहेत् ॥ २३ ॥

आत्मार्थमानसद्भावैः शुश्रूषा स्याच्चतुर्विधा ।

सुरच्छाया - देवताच्छाया । शक्तिः - श्रीचक्राराधनायां पूज्यमाना स्त्री, गुरुपत्नी च ॥ १५ ॥

शुश्रूषया धिया देवि शिष्यः सन्तोषयेद् गुरुम् ॥२४॥

१५ शिष्यशिक्षा

वेदमनूच्याचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति । सत्यं वद । धर्मं चर । स्वाध्यायान्मा प्रमदः । आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः । सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् । भूत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ॥ १ ॥

देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम् । मातृदेवो भव । पितृदेवो भव । आचार्यदेवो भव । अतिथिदेवो भव । यान्यनवद्यानि कर्माणि । तानि सेवितव्यानि । नो इतराणि । यान्यस्माकं सुचरितानि । तानि त्वयोपास्यानि ॥ २ ॥

नो इतराणि । ये के चास्मच्छ्रेयांसो ब्राह्मणाः । तेषां त्वयासनेन प्रश्वसितव्यम् । श्रद्धया देयम् । अश्रद्धयादेयम् । श्रिया देयम् । ह्रिया देयम् । भिया देयम् । संविदा देयम् । अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात् ॥ ३ ॥

ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः । युक्ता आयुक्ताः । अलूक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तत्र वर्तेरन् । तथा तत्र वर्तेथाः । अथाभ्याख्यातेषु । ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः । युक्ता आयुक्ताः । अलूक्षा धर्मकामाः

कायेन धनधान्यादिना सम्माननेन सद्भावनया चेति चतुर्विधा गुरुशुश्रूषा सम्भवति ॥२४॥

स्युः । यथा ते तेषु वर्तेरन् । तथा तेषु वर्तेथाः । एष आदेशः । एष उपदेशः । एषा वेदोपनिषत् । एतदनुशासनम् । एवमुपासितव्यम् । एवमु चैतदुपास्यम् ॥४॥

वेदविहितानां नित्यनैमित्तिककर्मणामनुष्ठानेन चित्तं विशुद्ध्यति । विशुद्धचित्तस्य पुरुषस्य आत्मतत्त्वविषयकश्रवणमनननिदिध्यासनानि सुकराणि भवन्ति । ततश्च आत्मज्ञानमविलम्बेन उत्पद्यते । अतः अध्ययनानन्तरं शिष्याय गुरुः कर्तव्यानि कर्माणि उपदिशति ।

स्वाध्यायान्मा प्रमदः - स्वाध्याये अनवधानं न भवेत् । आचार्यायेति - विद्यानिष्क्रयार्थम् आचार्याय अभीष्टदक्षिणां दत्त्वा, आचार्यानुज्ञया अनुरूपां कन्यां परिगृह्य शिष्येण सत्प्रजा उत्पादनीयेत्यर्थः ।

सत्यान्न प्रमदितव्यम् - विस्मृत्यापि असत्यं न वक्तव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् - धर्मः अनुष्ठातव्य एव । कुशलान्न प्रमदितव्यम् - आत्मरक्षणार्थे कर्मणि अनवधानं न कर्तव्यम् । भूत्यै - मङ्गलयुक्ते कर्मणि अनवधानं न कर्तव्यम् । स्वाध्यायेति - अध्ययनाध्यापनोभयं नियमेन कर्तव्यम् । देवेति - देवताकार्यपितृकार्योभयं नियमेन कर्तव्यम् । मातृदेव इति - माता पिता आचार्यः अतिथिश्च देवतावद् उपास्याः । यानि अनवद्यानीति - अनिन्दितानि शिष्टाचारलक्षणानि यानि कर्माणि तानि कर्तव्यानि । निन्दितकर्माणि न कर्तव्यानि । यानि अस्माकमिति - अस्माकम् आचार्याणां यानि आम्नायाद्यविरुद्धानि शोभनचरितानि तानि नियमेन अनुसर्तव्यानि । आम्नायादिविरुद्धानि तु चरितानि आचार्यकृतान्यपि न अनुसर्तव्यानि । ये के चेति - अस्मत्तः प्रशस्यतराः ये ब्रह्मनिष्ठाः ते आसनान्नपानादिप्रदानपूर्वकं संसेवनीयाः । श्रियेति - स्वसम्पत्त्यनुसारेण देयम् । संविदेति - मित्रादिकार्यनिमित्तेन देयम् । अथेति - यदि कदाचित् श्रुत्युक्ते स्मृत्युक्ते वा कर्मणि आचारे वा संशयः स्यात् तदा तस्मिन् देशे काले वा ये कर्मादौ अभियुक्ताः विचारक्षमाः स्वतन्त्राः अक्रूरमतयः लाभपूजाख्यातिकामनारहिताः ब्रह्मनिष्ठाः भवन्ति ते ब्रह्मनिष्ठाः तस्मिन् कर्मणि आचारे वा येन प्रकारेण वर्तन्ते तेन प्रकारेण

अस्माभिः वर्तितव्यम् । एवं स्तेयादिदोषवत्तया सन्दिह्यमानेषु जनेष्वपि पूर्वोक्ताः ब्रह्मनिष्ठाः येन प्रकारेण व्यवहरन्ति तेन प्रकारेण अस्माभिः वर्तितव्यमिति ॥४॥

१६ गुरोर्नियमाः

उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्छौचमादितः ।
आचारमग्निकार्यं च संध्योपासनमेव च ॥१॥

अध्येष्यमाणं तु गुरुर्नित्यकालमतन्द्रितः ।
अधीष्व भो इति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चारभेत् ॥२॥

आचार्यपुत्रः शुश्रूषुर्ज्ञानदो धार्मिकः शुचिः ।
आप्तः शक्तोर्थदः साधुः स्वोऽध्याप्या दश धर्मतः ॥३॥

नापृष्टः कस्यचिद् ब्रूयान्न चान्यायेन पृच्छतः ।
जानन्नपि हि मेधावी जडवल्लोक आचरेत् ॥४॥

अधर्मेण च यः प्राह यश्चाधर्मेण पृच्छति ।
तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं वाधिगच्छति ॥५॥

सच्छिष्यायातिभक्ताय यज्ज्ञानमुपदिश्यते ।
तज्ज्ञानं तत्तु शास्त्रार्थं तद्विदध्यादखण्डितम् ॥६॥

असच्छिष्येष्वभक्तेषु यज्ज्ञानमुपदिश्यते ।
तत् प्रयात्यपवित्रत्वं गोक्षीरं श्वघृतादिव ॥७॥

धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा ।
तत्र विद्या न वक्तव्या शुभं बीजमिवोषरे ॥८॥[1]

शिष्याद् अन्यस्मै अपृष्टवते , अन्याय्येन[2] पृष्टवतेऽपि जनाय तत्त्वं न वक्तव्यम् । शिष्याय तु अपृच्छतेऽपि वक्तव्यम् ॥४॥

यस्मिन् शिष्ये अध्यापिते धर्मः अर्थो[3] वा न भवति, अध्ययनानुरूपा परिचर्यापि न भवति , तत्र विद्या न अर्पणीया ॥८॥

---

[1] यत्र भूमौ बीजम् उप्तं न प्ररोहति स ऊषरः ।

[2] भक्तिश्रद्धादिप्रश्नधर्मोल्लङ्घनम् अन्यायः ।

[3] अर्थस्वीकारेऽपि अध्यापकेन 'यदि एतावन्मह्यं दीयते तदा एतावद् अध्यापयामि' इति

विद्ययैव समं कामं मर्तव्यं ब्रह्मवादिना ।
आपद्यपि हि घोरायां न त्वेनामिरिणे वपेत् ॥९॥

धनेच्छाभयलोभाद्यैरयोग्यं यदि दीक्षयेत् ।
देवताशापमाप्नोति कृतञ्च निष्फलं भवेत् ॥१०॥

अहिंसका दयावन्तो नित्यमुद्युक्तचेतसः ।
अमानिनो बुद्धिमन्तस्त्यक्तस्पर्धाः प्रियंवदाः ॥११॥

ऋजवो मृदवः स्वच्छा विनीताः स्थिरचेतसः ।
शौचाचारसमायुक्ता गुरुभक्ता द्विजातयः ॥१२॥

एवं कृतसमीपास्ते वाङ्मनःकार्यकर्मभिः ।
शोध्या बोध्या यथान्यायम् इति शास्त्रेषु निर्णयः ॥१३॥

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं मन्त्रयन्त्रादिलोपनम् ।
अनर्हपशुदुःसङ्गमन्त्रसाङ्कर्यसम्भवम् ॥१४॥

गुप्तप्रकटसम्भूतं ज्ञानाज्ञानकृतं प्रिये ।
एवमादिषु दोषेषु पापस्य गुरुलाघवम् ॥१५॥

अपात्राय शिष्याय विद्यार्पणमपेक्ष्य विद्याम् अप्रदाय मरणमेव वेदाध्यापकस्य वरम् । अत्र छान्दोग्यब्राह्मणम् - 'विद्या ह वै ब्राह्मणम् आजगाम तवाहमस्मि त्वं मां पालयानर्हते मानिने नैव मा दा गोपाय मा श्रेयसी तथाहमस्मि' इति । विद्याधिष्ठात्री देवता ब्राह्मणमेत्य एवम् आदिशतीति । इरिणम् - ऊषरभूमिः ॥९॥

शास्त्रेण विहितानि यानि नित्यनैमित्तिककाम्यकर्माणि तदनुष्ठानावसरे मन्त्रलोप-तन्त्रलोप-क्रियालोपादिहेतुना उत्पन्ना ये दोषाः, अयोग्यानां पाशबद्धानां दुस्संगत्या उत्पन्ना ये दोषाः, मन्त्राणां साङ्कर्यात् उत्पन्ना ये दोषाः , प्रकटीकृताः अप्रकटीकृताः ये दोषाः, ज्ञात्वा आचरिताः अज्ञात्वा आचरिताश्च ये दोषाः, तेषां दोषाणां गुरुलघुभावं मन्दतीव्रभावम् अनुसृत्य गुरुः शिष्याय प्रायश्चित्तं दद्यात् ॥१५॥

नियमस्तु न करणीयः ।

देशं कालं वयो वित्तं सम्यग् ज्ञात्वा यथाविधि ।
प्रायश्चित्तं गुरुर्दद्यात् सर्वपापविशुद्धये ॥ १६ ॥

शिष्योऽपि गुरुणाऽऽज्ञप्तं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
अथवा सर्वपापानां गुरुनामजपः स्मृतः ॥ १७ ॥

जाम्बूदनस्य कलुषं परिशुद्ध्येद् यथाग्निना ।
अनाचारस्य मालिन्यं प्रायश्चित्ताग्निना दहेत् ॥ १८ ॥

बहुनात्र किमुक्तेन रहस्यं श्रुणु पार्वती ।
वर्णाश्रमाणां सर्वेषामाचारः सद्गतिप्रदः ॥ १९ ॥

गुरुस्त्रिवारमाचारं कथयेच्च कुलेश्वरि ।
न गृह्णाति हि शिष्यश्चेत्तदा पापं गुरोर्न हि ॥ २० ॥

मन्त्रिदोषश्च राजानं जायादोषः पतिं यथा ।
तथा प्राप्नोत्यसन्देहं शिष्यपापं गुरुं प्रिये ॥ २१ ॥

विना दीक्षां न मोक्षः स्यात्तदुक्तं शिवशासने ।
सा च न स्याद्विनाचार्यमित्याचार्यपरम्परा ॥ २२ ॥

तस्मात् सिद्धान्तं सम्प्राप्य सम्प्रदायादिहेतुभिः ।
अन्तरेणोपदेष्टारं मन्त्राः स्युर्निष्फला यतः ॥ २३ ॥

देवास्तमेव शंसन्ति पारम्पर्यप्रवर्तकम् ।
गुरुं मन्त्रागमाभिज्ञं समयाचारपालकम् ॥ २४ ॥

गुरुः शिष्याधिकारार्थं विरक्तोऽपि शिवाज्ञया ।
किञ्चित्कालं विधायेत्थं स्वशिष्याय समर्पयेत् ॥ २५ ॥

तस्यार्पिताधिकारस्य योगः साक्षात् परे शिवे ।
देहान्ते शाश्वती मुक्तिरिति शङ्करभाषितम् ॥ २६ ॥

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन साक्षात्परशिवोदितम् ।
सम्प्रदायमविच्छिन्नं सदा कुर्यात् गुरुः प्रिये ॥ २७ ॥

शक्तिसिद्धिसुसिद्ध्यर्थं परीक्ष्य विधिवद् गुरुः ।
पश्चादुपदिशेन्मन्त्रमन्यथा निष्फलं भवेत् ॥२८॥

गुरुशिष्यावुभौ मोहादपरीक्ष्य परस्परम् ।
उपदेशं ददद् गृह्णन् प्राप्नुयातां पिशाचताम् ॥२९॥

असंस्कृतोपदेशश्च यः करोति स पातकी ।
विनश्यति च तन्मन्त्रं सैकते शालिबीजवत् ॥३०॥

अनर्हे मन्त्रविज्ञानं न तिष्ठति कदाचन ।
तस्मात् परीक्ष्य कर्तव्यमन्यथा निष्फलं भवेत् ॥३१॥

उपदेशप्रभेदः

यथा पिपीलिका मन्दमन्दं वृक्षाग्रगं फलम् ।
चिरेणाप्नोति कर्मोपदेशश्चापि तथा स्मृतः ॥१॥

यथा कपिश्च शाखायां शाखामुल्लंघ्य यत्नतः ।
फलं प्राप्नोति धर्मस्य चोपदेशस्तथा प्रिये ॥२॥

यथा वियद्गमः शीघ्रं फल एव निषीदति ।
तथा ज्ञानोपदेशश्च कथितः कुलनायिके ॥३॥

१७ दीक्षा

यया चोन्मीलितात्मानो भवन्ति पशवः शिवाः ।
सा दीक्षा ह्युदिता देवि पशुपाशविमोचिका ॥१॥

मन्त्रौषधेः यथा हन्याद् विषशक्तिं कुलेश्वरि ।
पशुपाशं तथा छिन्द्यात् दीक्षया मन्त्रवित् क्षणात् ॥२॥
शरीरस्य न संस्कारो जायते न च कर्मणः ।

वियद्गमः - पक्षी ॥३॥

आत्मनः कारयेद्दीक्षामनादिकुलकुण्डलीम् ॥ ३ ॥

उपासनशतेनापि यां विना नैव सिध्यति ।
तां दीक्षामाश्रयेद् यत्नात् श्रीगुरोर्मन्त्रसिद्धये ॥ ४ ॥

दीक्षाप्रभेदः i

दीक्षायाः सप्तविधत्वम्

यौगिकी मानसी चान्या स्पार्शिकी चाक्षुषी तथा ।
वाचिकी तान्त्रिकी हौत्री दीक्षेयं सप्तधा मता ॥ ८ ॥

योगमार्गेण शिष्यस्य देहमाविश्य यद्गुरुः ।
बोधयेद्देवतातत्त्वं सा दीक्षा यौगिकी मता ॥ ९ ॥

आदिश्य देवताभावं तेजसा यद्दयालुना ।
शिष्यं गुरुरनुध्यायेत् सा दीक्षा मानसी भवेत् ॥ १० ॥

हार्द्रमन्त्रमयं ज्योतिर्हस्ते सञ्चित्य यद्गुरुः ।
ब्रह्मरन्ध्रे स्पृशेच्छिष्यं सा दीक्षा स्पार्शिकी भवेत् ॥ ११ ॥[१]

देवताविग्रहो भूत्वा यच्छिष्यं दयया गुरुः ।
प्रसन्नया दृशा पश्येत् सा दीक्षा चाक्षुषी स्मृता ॥ १२ ॥[२]

सञ्चिन्त्य हृदये तत्त्वं कर्णे शिष्यस्य यद्गुरुः ।
मन्त्रमुच्चारयेत्सम्यक् सा दीक्षा मान्त्रिकी भवेत् ॥ १३ ॥

दिव्यानामपि मन्त्राणां यद्व्याख्यानेन देशिकः ।
शिष्यायोपदिशेत्तत्वं सा दीक्षा तान्त्रिकी स्मृता ॥ १४ ॥[३]

---

[१] हस्ते शिवं गुरुं ध्यात्वा जपेन्मूलाङ्गमालिनीम् ।
गुरुः स्पृशेच्छिष्यतनुं स्पर्शदीक्षा भवेदियम् ॥ ५३ ॥

[२] निमील्य नयने ध्यात्वा परतत्त्वप्रसन्नधीः ।
सम्यक् पश्येद्गुरुः शिष्यं दृग्दीक्षा च भवेत् प्रिये ॥ ५५ ॥

[३] चित्तं तत्त्वे समाधाय परतत्त्वोपबृंहितान् ।

सकुण्डमण्डपा होमक्रियाकौशलशालिनी ।
अभिषेकादिसम्पन्ना हौत्री दीक्षेयमुच्यते ॥ १५ ॥

दीक्षात्रैविध्यम्

स्पर्शाख्या देवि दृक्संज्ञा मानसाख्या महेश्वरि ।
क्रियायासादिरहिता देवि दीक्षा त्रिधा स्मृता ॥ १६ ॥

यथा पक्षी स्वपक्षाभ्यां शिशून् संवर्द्धयेच्छनैः ।
स्पर्शदीक्षोपदेशश्च तादृशः कथितः प्रिये ॥ १७ ॥

स्वापत्यानि यथा मत्स्यो वीक्षणेनैव पोषयेत् ।
दृग्भ्यां दीक्षोपदेशश्च तादृशः परमेश्वरि ॥ १८ ॥

यथा कूर्मः स्वतनयान् ध्यानमात्रेण पोषयेत् ।
वेधदीक्षोपदेशश्च मानसः स्यात् तथाविधः ॥ १९ ॥

दीक्षाद्वैविध्यम्

दीक्षा च **द्विविधा** प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरभेदतः ।
क्रियादीक्षा भवेद्बाह्या वेधाख्याभ्यन्तरी मता ॥ २१ ॥

पुनः सप्तविधत्वम्

क्रियावर्णकलास्पर्शवाग्दृङ्मानससंज्ञया ।
दीक्षा मोक्षप्रदा देवि सप्तधा परिकीर्त्तिता ॥ २२ ॥

मनोदीक्षा द्विधा प्रोक्ता तीव्रा तीव्रतरापि च ।

क्रियादीक्षा वर्णदीक्षा कलादीक्षा स्पर्शदीक्षा वाग्दीक्षा दृग्दीक्षा मानसदीक्षा इति सप्तविधा दीक्षा । तत्र पुनः क्रियादीक्षा अष्टधा, वर्णदीक्षा त्रिधा, कलादीक्षा त्रिधा, मनोदीक्षा द्विधा ॥ २२ ॥

उच्चरेत् संहतान्मन्त्रान् वाग्दीक्षेति निगद्यते ॥ ५४ ॥

अध्वानं षड्विधं ज्ञात्वा शिष्यदेहे स्मरन् प्रिये ॥२३॥

कल्पयेद्भुवनं तत्त्वं कलां वर्णं पदं मनुम् ।
आजानुनाभिहृत्कण्ठतालुमूर्द्धान्तमम्बिके ॥२४॥

गुरूपदिष्टमार्गेण वेधं कुर्याद्विचक्षणः ।
पाशयुक्तः क्षणाच्छिष्यश्छिन्नपाशस्तदा भवेत् ।
एषा मुक्तिप्रदा प्रोक्ता तीव्रदीक्षा कुलेश्वरि ॥२५॥

देवि तीव्रतरा चापि गुरुणा स्मृतमात्रतः ।
सम्यक् संवेधिनः शिष्यश्छिन्नपापस्तदा भवेत् ॥२६॥

बाह्यव्यापारनिर्मुक्तो भूमौ पतति तत्क्षणात् ।
सञ्जातदिव्यभावोऽसौ सर्वं जानाति शाम्भवि ॥२७॥

गुरोरालोकमात्रेण भाषणात् स्पर्शनादपि ।
सद्यः सञ्जायते ज्ञानं सा दीक्षा शाम्भवी मता ॥२८॥

दीक्षोपसंहारः ii

तारतम्यं समालोक्य दीक्षा कार्या विपश्चिता ।
शक्तिपातानुसारेण शिष्योऽनुग्रहमर्हति ॥२९॥

अतः परं समालक्ष्य गुरुश्शिष्यस्य योग्यताम् ।
षडध्वशुद्धिं कुर्वीत सर्वबन्धविमुक्तये ॥३०॥

कलातत्त्वं च भुवनं वर्णः पदमतः परम् ।
मन्त्रं चेति समासेन षडध्वा परिपठ्यते ॥३१॥

शक्तिपातानुसारेण शिष्योऽनुग्रहमर्हति ।
यत्र शक्तिर्न पतति तत्र सिद्धिर्न जायते ॥३२॥

उपपातकलक्षाणि महापातककोटिशः ।
क्षणाद्दहति देवेशि दीक्षा हि विधिना कृता ॥३३॥

रसेन्द्रेण यथा विद्धमयः सुवर्णतां व्रजेत् ।
दीक्षाविद्धस्तथा ह्यात्मा शिवत्वं लभते प्रिये ॥३४॥

दीक्षाग्निदग्धकर्मासौ मायाविच्छिन्नबन्धनः ।
गतः परां ज्ञानकाष्ठां निर्बीजस्तु शिवो भवेत् ॥३५

यदस्ति वेधकाले तत् स्वयमेवानुभूयते ।
प्रबुद्धः सन् न शक्नोति तत् सुखं वक्तुमीश्वरि ॥३६॥

आनन्दश्चैव कम्पश्चेद्भवो घूर्णा कुलेश्वरि ।
निद्रा मूर्च्छा च वेधस्य षडवस्थाः प्रकीर्तिताः ॥३७॥

दृश्यन्ते षड्गुणा ह्येते वेधकाले कुलेश्वरि ।
वेधिता यत्र कुत्रापि तिष्ठेन्मुक्तो न संशयः ॥३८॥

वेधदीक्षाकरो लोके श्रीगुरुर्दुर्लभः प्रिये ।
शिष्योऽपि दुर्लभस्तादृक् पुण्ययोगेन लभ्यते ।
न दद्याद् यस्य कस्यापि इत्याज्ञा परमेश्वरि ॥३९॥

दार्वश्मलौहमृद्रत्नजातिलिङ्गप्रतिष्ठितम् ।
यथोच्यते तथा शुद्धाः सर्ववर्णास्तु दीक्षिताः ॥४०॥

शिवलिङ्गे शिलाबुद्धिं कुर्वन् यत् पापमश्नुते ।
दीक्षितश्चापि पूर्वत्वस्मृत्या तत् पापमाप्नुयात् ॥४१॥

अदीक्षिता ये कुर्वन्ति जपपूजादिकाः क्रियाः ।
न फलन्ति प्रिये तेषां शिलायामुप्तबीजवत् ॥४२॥

येन पूजितमात्रेण चाब्रह्मभुवनान्तिकम् ।
पूजितं तेन सर्वं स्याद्दीक्षितेन न संशयः ॥४३॥

द्विजो यो दीक्षितः पश्चादन्त्यजः पूर्वदीक्षितः ।
द्विजः कनिष्ठः स ज्येष्ठ इति शास्त्रार्थनिर्णयः ॥४४॥

१८ मन्त्रसिद्धिः

आब्रह्मबीजदोषाश्च नियमातिक्रमोद्भवाः ।
ज्ञानाज्ञानकृताः सर्वे प्रणश्यन्ति जपात् प्रिये ॥१॥

जपेन देवता नित्यं स्तूयमाना प्रसीदति ।
जपात् सिद्धिर्जपात् सिद्धिर्जपात् सिद्धिर्न संशयः ॥२॥

संसारे दुःखभूयिष्ठे यदीच्छेत् सिद्धिमात्मनः ।
पञ्चाङ्गोपासनेनैव मन्त्रजापी व्रजेत् सुखम् ॥३॥

पूजा त्रैकालिकी नित्यं जपस्तर्पणमेव च ।
होमो ब्राह्मणभुक्तिश्च पुरश्चरणमुच्यते ॥४॥

यद् यदङ्गं विहीयेत तत्संख्याद्विगुणो जपः ।
कुर्याद् द्वित्रिचतुःपञ्चसंख्यां वा साधकः प्रिये ॥५॥

कुर्वीत चाङ्गसिद्ध्यर्थं तदशक्तौ स भक्तितः ।
तच्चेदङ्गं विहीयेत मन्त्री नेष्टमवाप्नुयात् ॥६॥

उपदेशस्य सामर्थ्यात् श्रीगुरोश्च प्रसादतः ।
मन्त्रप्रभावाद्भक्त्या च मन्त्रसिद्धिः प्रजायते ॥७॥

अनेककोटिमन्त्राणि चित्ताकुलकराणि च ।
मन्त्रं गुरुकृपाप्राप्तमेकं स्यात् सर्वसिद्धिदम् ॥८॥

यथा घटश्च कलशः कुम्भश्चैकार्थवाचकः ।
तथा देवश्च मन्त्रश्च गुरुश्चैकार्थ उच्यते ॥९॥

यथा देवस्तथा मन्त्रो यथा मन्त्रस्तथा गुरुः ।
देवमन्त्रगुरूणाञ्च पूजया सदृशं फलम् ॥१०॥

मन्त्रार्थं मन्त्रचैतन्यं योनिमुद्रां न वेत्ति यः ।
शतकोटिजपेनापि तस्य सिद्धिर्न जायते ॥११॥

संयम्येन्द्रियग्रामं प्रोच्चरेन्नादमान्तरम् ।
एष एव जपः प्रोक्तो न तु बाह्यजपो जपः ॥ १२ ॥

चैतन्यरहिता मन्त्राः प्रोक्ता वर्णास्तु केवलम् ।
फलं नैव प्रयच्छन्ति लक्षकोटिजपादपि ॥ १३ ॥

मन्त्रोच्चारे कृते यादृक् स्वरूपं प्रथमं भवेत् ।
शतैः सहस्रैर्लक्षैर्वा कोटिजापेन तत् फलम् ॥ १४ ॥

हृत्कण्ठग्रन्थिभेदश्च सर्वावयववर्धनम् ।
आनन्दाश्रु च पुलको देहावेशः कुलेश्वरि ।
गद्गदोक्तिश्च सहसा जायते नात्र संशयः ॥ १५ ॥

सकृदुच्चरितेऽप्येवं मन्त्रे चैतन्यसंयुते ।
दृश्यन्ते प्रत्यया यत्र पारम्पर्यं तदुच्यते ॥ १६ ॥

शिवे मन्त्रे गुरौ यस्य भावना सदृशी भवेत् ।
भोगो मोक्षश्च सिद्धिश्च शीघ्रं तस्य भवेद्ध्रुवम् ॥ १७ ॥

मन्त्रत्यागाद्भवेन्मृत्युर्गुरुत्यागाद्दरिद्रता ।
गुरुमन्त्रपरित्यागाद्रौरवं नरकं व्रजेत् ॥ १८ ॥

आगमोक्तेन मार्गेणाभ्यासं नित्यं करोति यः ।
देवताभावमाप्नोति मन्त्रसिद्धिः प्रजायते ॥ १९ ॥

सर्वसिद्धिफलोपेतो मन्त्रः शुध्यति शोभनः ।
गुरुप्रसादमूलोऽयं परतत्त्वमहाक्रमः ॥ २० ॥

सिद्धमन्त्राद् गुरोर्लब्धो मन्त्रो यः सिद्धिभाग्भवेत् ।
पूर्वजन्मकृताभ्यासान्मन्त्रो वा शीघ्रसिद्धिदः ॥ २१ ॥

चैतन्यरहितमन्त्रजपस्य लक्षणमुच्यते मन्त्रोच्चारे इत्यादिना ॥ १४ ॥
चैतन्ययुक्तमन्त्रजपस्य लक्षणं दर्शयति हृत्कण्ठेत्यादिना ॥ १५ ॥
सिद्धः मन्त्रः यस्य सः सिद्धमन्त्रः ॥ २१ ॥

दीक्षापूर्वं कुलेशानि पारम्पर्यक्रमागतः ।
न्यायलब्धश्च यो मन्त्रः स च सिद्धो न संशयः ॥२२॥

१९ जपविधिः

सूर्यस्याग्नेर्गुरोरिन्दोर्दीपस्य च जलस्य च ।
गोविप्रकुलवृक्षाणां सन्निधौ शस्यते जपः ॥१॥

गृहे शतगुणं विद्याद् गोष्ठे लक्षगुणं भवेत् ।
कोटिर्देवालये पुण्यमनन्तं शिवसन्निधौ ॥२॥

पुण्यक्षेत्रं नदीतीरं गुहा पर्वतमस्तकम् ।
तीर्थप्रदेशाः सिन्धूनां सङ्गमः पावनं वनम् ॥३॥

साधनेषु प्रशस्तानि स्थानान्येतानि मन्त्रिणाम् ।
अथवा निवसेत्तत्र यत्र चित्तं प्रसीदति ॥४॥

तूलकम्बलवस्त्राणां सिंहव्याघ्रमृगाजिनम् ।
कल्पयेदासनं धीमान् सौभाग्यज्ञानवृद्धिदम् ॥५॥

पद्मस्वस्तिकवीरादिष्वासनेषूपविश्य च ।
जपार्चनादिकं कुर्यादन्यथा निष्फलं भवेत् ॥६॥

उच्चैर्जपोऽधमः प्रोक्त उपांशुर्मध्यमः स्मृतः ।
उत्तमो मानसो देवि त्रिविधः कथितो जपः ॥७॥

भक्ष्यं हविष्यं शाकादि विहितानि फलान्यपि ।
मूलं सक्तु यवानाञ्च शस्तान्येतानि मन्त्रिणाम् ॥८॥

यस्यान्नपानपुष्टाङ्गः कुरुते धर्मसञ्चयम् ।
अन्नदातुः फलं चार्द्धं कर्तुश्चार्द्धं न संशयः ॥९॥

शस्तानि - प्रशस्तानि । मन्त्रिणां - मन्त्रजपं कुर्वताम् ॥८॥

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन परान्नं वर्जयेत् सुधीः ।
पुरश्चरणकाले च काम्यकर्मस्वपीश्वरि ॥ १० ॥

दह्यन्ते ध्मायमानानां धातूनाञ्च यथा मलम् ।
तथेऽन्द्रियाणां दह्यन्ते दोषाः प्राणस्य संयमात् ॥ ११ ॥
जपध्यानं विनाऽगर्भः सगर्भस्तत्द्विपर्ययात् ।
अगर्भाद् गर्भसंयुक्तः प्राणायामः शताधिकः ॥ १२ ॥

प्राणायामैः विशुद्धात्मा यद्यत् कर्म करोति हि ।
तत्तत् फलत्यसंदेहस्त्वप्रयत्नेन वा कृतम् ॥ १३ ॥

शान्तः शुचिर्मिताहारो भूशायी भक्तिमान् वशी ।
निर्द्वन्द्वः स्थिरधीर्मौनी संयतात्मा जपेत् प्रिये ॥ १४ ॥

तन्निष्ठस्तद्गतप्राणस्तच्चित्तस्तत्परायणः ।
तत्पदार्थानुसन्धानं कुर्वन् मन्त्रं जपेत् प्रिये ॥ १५ ॥

जपात् श्रान्तः पुनर्ध्यायेद्ध्यानात् श्रान्तः पुनर्जपेत् ।
जपध्यानादियुक्तस्य क्षिप्रं मन्त्रः प्रसिध्यति ॥ १६ ॥

यदृच्छया श्रुतं मन्त्रं दृष्टेनापि छलेन च ।
पत्रे स्थितं वा चाध्याप्य तज्जपः स्यादनर्थकृत् ॥ १७ ॥

यो न्यासकवचच्छन्दोमन्त्रं जपति तं प्रिये ।
विघ्ना दृष्ट्वा पलायन्ते सिंहं दृष्ट्वा यथा गजाः ॥ १८ ॥

अतिह्रस्वो व्याधिहेतुरतिदीर्घस्तपः क्षयः ।
अक्षराक्षरसंयुक्तो यो मन्त्रः स न सिद्ध्यति ॥ १९ ॥

जपध्यानसहकृतः प्राणायामः 'सगर्भ' इत्युच्यते । जपध्यानेन विना कृतः प्राणायामः 'अगर्भ' इति ॥ १२ ॥

जपकाले विवर्जनीयानि

जाड्यं दुःखं तृणच्छेदं विवादं च मनोरथम् ।
बहिस्तु देहवायुञ्च जपकाले विवर्जयेत् ॥२०॥

उष्णीशी कञ्चुकी नग्नो मुक्तकेशो गणावृतः ।
अपवित्रोत्तरीयश्चाशुचिर्गच्छंश्च नो जपेत् ॥२१॥

आलस्यं जृम्भणं निद्रां क्षुतं निष्ठीवनं भयम् ।
नीचाङ्गस्पर्शनं कोपं जपकाले विवर्जयेत् ॥२२॥

मलिनाम्बरकेशादिमुखदौर्गन्धसंयुतः ।
यो जपेत्तं दहत्याशु देवता सुजुगुप्सिता ॥२३॥

विण्मूत्रत्यागशेषादियुक्तः कर्म करोति यः ।
जपार्चनादिकं सर्वमपवित्रं भवेत् प्रिये ॥२४॥

अमेध्येन तु देहेन न्यासं देवार्चनं जपम् ।
होमं कुर्वन्ति चेन्मूढास्तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ॥२५॥

अत्याहारः प्रलापश्च प्रजल्पो नियमाग्रहः ।
अन्यासङ्गश्च लौल्यञ्च षड्भिर्मन्त्रो न सिद्ध्यति ॥२६॥

मनोऽन्यत्र शिवोऽन्यत्र शक्तिरन्यत्र मारुतः ।
न सिद्ध्यति वरारोहे लक्षकोटिजपादपि ॥२७॥

जिह्वा दग्धा परान्नेन करौ दग्धौ प्रतिग्रहात् ।
मनो दग्धं परस्त्रीभिः मन्त्रसिद्धिः कथं भवेत् ॥२८॥

उष्णीषी न जपेत् इति प्रत्येकमन्वयः । गणावृतः - समुदायेन आवृतः ॥२१॥

नियमाग्रहः - ब्रह्मचर्यादिनियमपरित्यागः । अन्यासङ्गः - बाह्यविषयेषु विषयाभिमुखजनेषु स्नेहः । लौल्यं - चाञ्चल्यम् ॥२६॥

शिवः - देवता । शक्तिः - मन्त्रशक्तिः । मारुतः - प्राणः ॥२७॥

वादार्थं पठ्यते विद्या परार्थं क्रियते जपः ।
ख्यात्यर्थं दीयते दानं कथं सिद्धिर्वरानने ॥२९॥

धनार्थं गम्यते तीर्थं दम्भार्थं क्रियते तपः ।
ख्यात्यर्थं दीयते दानं कथं सिद्धिर्वरानने ॥३०॥

२० सगुणोपासनम्

चिन्मयस्याप्रमेयस्य निर्गुणस्याशरीरिणः ।
साधकानां हितार्थाय ब्रह्मणो रूपकल्पना ॥१॥

लिङ्गस्थण्डिलवह्न्यम्बुसूर्यकुड्यपटेषु च ।
मण्डले फलके मूर्ध्नि हृदि वा दश कीर्त्तिताः ॥२॥

एषु स्थानेषु देवेशि यजन्ति परमां शिवाम् ।
अरूपां रूपिणीं कृत्वा कर्मकाण्डरता नराः ॥३॥

गवां सर्वाङ्गजं क्षीरं स्रवेत् स्तनमुखाद् यथा ।
तथा सर्वगतो देवः प्रतिमादिषु राजते ॥४॥

आभिरूप्याच्च बिम्बस्य पूजायाश्च विशेषतः ।
साधकस्य च विश्वासात् सन्निधौ देवता भवेत् ॥५॥

गवां सर्पिः शरीरस्थं न करोत्यङ्गपोषणम् ।
स्वकर्मरचितं दत्तं पुनस्तामेव पोषयेत् ॥६॥

एवं सर्वशरीरस्था सर्पिर्वत् परमेश्वरी ।
विना चोपासनां देवि न ददाति फलं नृणाम् ॥७॥

मन्त्रहीनं क्रियाहीनं विधिहीनञ्च यद् भवेत् ।
क्षमया साधयेत् सर्वं हीनमङ्गं पदं तथा ॥८॥

देवस्य मन्त्ररूपस्य मन्त्रव्याप्तिमजानताम् ।
कृतार्चनादिकं सर्वं व्यर्थं भवति शाम्भवि ॥९॥

यन्त्रं मन्त्रमयं प्रोक्तं देवता मन्त्ररूपिणी ।
यन्त्रे सा पूजिता देवि सहसैव प्रसीदति ॥ १० ॥

कामक्रोधादिदोषोत्थसर्वदुःखनियन्त्रणात् ।
यन्त्रमित्याहुरेतस्मिन् देवः प्रीणाति पूजितः ॥ ११ ॥

शरीरमिव जीवस्य दीपस्य स्नेहवत् प्रिये ।
सर्वेषामपि देवानां तथा यन्त्रं प्रतिष्ठितम् ॥ १२ ॥

तस्माद् यन्त्रं लिखित्वा वा ध्यात्वा सावृत्तिकं शिवम् ।
ज्ञात्वा गुरुमुखात् सर्वं पूजयेद्विधिना प्रिये ॥ १३ ॥

देहो देवालयो देवि जीवो देवः सदाशिवः ।
त्यजेदज्ञाननिर्माल्यं सोऽहम्भावेन पूजयेत् ॥ १४ ॥

तुषेण बद्धो व्रीहिः स्यात्तुषाभावे हि तण्डुलः ।
कर्मबद्धः स्मृतो जीवः कर्ममुक्तः सदाशिवः ॥ १५ ॥

अग्नौ तिष्ठति विप्राणां हृदि देवो मनीषिणाम् ।
प्रतिमास्वप्रबुद्धानां सर्वत्र विदितात्मनाम् ॥ १६ ॥

२१ निर्गुणोपासनम्

ध्यानन्तु द्विविधं प्रोक्तं स्थूलसूक्ष्मप्रभेदतः ।
साकारं स्थूलमित्याहुर्निराकारन्तु सूक्ष्मकम् ॥ १ ॥

स्थिरार्थं मनसः केचित् स्थूलध्यानं प्रचक्षते ।
स्थूलेऽपि निश्चलं चेतो भवेत् सूक्ष्मेऽपि निश्चलम् ॥ २ ॥

करपादोदरास्यादिरहितं परमेश्वरम् ।

यन्त्रे देवस्य आवाहनपूर्वकं पूजनम् अथवा मनसि देवस्य ध्यानम् आवृत्य पूजनं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥

सर्वतेजोमयं ध्यायेत् सच्चिदानन्दनिष्कलम् ॥ ३ ॥

श्रीगुरुं सच्चिदानन्दं भावातीतं विभाव्य च ।
तन्निदर्शितमार्गेण ध्यानमग्नो भवेत्सुधीः ॥ ४ ॥

यथा निजस्वभावेन केयूरकटकादयः ।
सुवर्णत्वेन तिष्ठन्ति तथाऽहं ब्रह्म शाश्वतम् ॥ ५ ॥

एवं ध्यायन् परं ब्रह्म स्थातव्यं यत्र कुत्रचित् ।
कीटो भृङ्ग इव ध्यानात् ब्रह्मैव भवति स्वयम् ॥ ६ ॥

यथा निमीलने काले प्रपञ्चं नैव पश्यति ।
तथैवोन्मीलनेऽपि स्यादेतद्ध्यानस्य लक्षणम् ॥ ७ ॥

यदत्र नात्र निर्भासः स्तिमितोदधिवत् स्थितम् ।
स्वरूपशून्यं तद्ध्यानं समाधिरभिधीयते ॥ ८ ॥

यथा ध्यानस्य सामर्थ्यात् कीटोऽपि भ्रमरायते ।
तथा समाधिसामर्थ्याद् ब्रह्मभूतो भवेन्नरः ॥ ९ ॥

यथा जले जलं क्षिप्तं क्षीरे क्षीरं घृते घृतम् ।
अविशेषो भवेत्तद्वज्जीवात्मपरमात्मनोः ॥ १० ॥

क्षीरोद्धृतं घृतं यद्वत्तत्र क्षिप्तं न पूर्ववत् ।
पृथक्कृतो गुणेभ्यः स्यादात्मा तद्वदिहोच्यते ॥ ११ ॥

ध्यायतां क्षणमात्रं हि श्रद्धया परमन्त्विह ।
यद्भवेत् सुमहत् पुण्यं तस्यान्तो नैव गण्यते ॥ १२ ॥

उत्तमा सहजावस्था मध्यमा ध्यानधारणा ।
जपस्तुतिः स्यादधमा होमपूजाऽधमाधमा ॥ १३ ॥

उत्तमा तत्त्वचिन्ता स्याज्जपचिन्ता तु मध्यमा ।
शास्त्रचिन्ताऽधमा ज्ञेया लोकचिन्ताऽधमाधमा ॥ १४ ॥

पूजाकोटिसमं स्तोत्रं स्तोत्रकोटिसमो जपः ।
जपकोटिसमं ध्यानं ध्यानकोटिसमो लयः ॥ १५ ॥

अक्रियैव परा पूजा मौनमेव परो जपः ।
अचिन्तैव परं ध्यानमनिच्छैव परं फलम् ॥ १६ ॥

न पद्मासनतो योगो न नासाग्रनिरीक्षणम् ।
ऐक्यं जीवात्मनोराहुर्योगं योगविशारदाः ॥ १७ ॥

निःसङ्गश्च विसङ्गश्च निस्तीर्णोपाधिवासनः ।
निजस्वरूपनिर्मग्नः स योगी परतत्त्ववित् ॥ १८ ॥

निस्स्पृहो नित्यसन्तुष्टः समदर्शी जितेन्द्रियः ।
आस्ते देहे प्रवासीव योगी परमतत्त्ववित् ॥ १९ ॥

यथा गाढान्धकारस्थो न किञ्चिदिह पश्यति ।
अलक्ष्यञ्च तथा योगी प्रपञ्चं नैव पश्यति ॥ २० ॥

आकाशे पक्षिणां देवि जलेऽपि जलचारिणाम् ।
यथा गतिर्न दृश्येत तथा वृत्तं हि योगिनाम् ॥ २१ ॥

यथा हसति लोकोऽयं जुगुप्सति च कुत्सति ।
विलोक्य दूरतो याति तथा योगी प्रवर्त्तते ॥ २२ ॥

सर्वशोषी यथा सूर्यः सर्वभोगी यथाऽनलः ।
योगी भुक्त्वाखिलान् भोगान् तथा पापैर्न लिप्यते ॥ २३ ॥

सर्वस्पर्शी यथा वायुर्यथाकाशश्च सर्वगः ।
सर्वे यथा नदीस्नातास्तथा योगी सदा शुचिः ॥ २४ ॥

यथा ग्रामगतं तोयं नदीयुक्तं भवेच्छुचि ।
तथा म्लेच्छगृहान्नादि योगिहस्तार्पितं शुचि ॥ २५ ॥

क्रियमाणानि कर्माणि ज्ञानप्राप्तेरनन्तरम् ।
न च स्पृशन्ति तत्त्वज्ञं जलं पद्मदलं यथा ॥ २६ ॥

अश्वमेधायुतेनापि ब्रह्महत्यायुतेन च ।
पुण्यपापैर्न लिप्यन्ते येषां ब्रह्म हृदि स्थितम् ॥२७॥

जनः स्वदेहकण्डूतिं विजानाति यथा तथा ।
परब्रह्मस्वरूपी च वेत्ति विश्वविचेष्टितम् ॥२८॥

विदिते परमे तत्त्वे वर्णातीते ह्यविक्रिये ।
किङ्करत्वं हि गच्छन्ति मन्त्रा मन्त्राधिपैः सह ॥२९॥

२२ उपसंहारः

इह यत् क्रियते कर्म तत् परत्रोपभुज्यते ।
सिक्तमूलस्य वृक्षस्य फलं शाखासु दृश्यते ॥१॥

तत् कर्म यन्न बन्धाय विद्या सा या विमुक्तये ।
आयासायापरं कर्म विद्यान्या शिल्पनैपुणम् ॥२॥

यावद्देहाभिमानश्च ममता यावदस्ति हि ।
यावन्न गुरुकारुण्यं तावत्तत्त्वकथा कुतः ॥३॥

अद्वैतन्तु शिवेनोक्तं क्रियायासविवर्जितम् ।
गुरुवक्त्रेण लभ्येत नान्यथागमकोटिभिः ॥४॥

मुक्तिदा गुरुवागेका विद्याः सर्वा विडम्बनाः ।
काष्ठभारश्रमादस्मादेकं सञ्जीवनं परम् ॥५॥

२३ वैदिकशब्दार्थनिरुक्तिः

दिव्यभावप्रदानाच्च क्षालनात् कल्मषस्य च ।
दीक्षेति कथिता सद्भिर्भवबन्धविमोचनात् ॥१॥
विशिष्टं दीयते ज्ञानं क्षीयते पापसञ्चयः ।
मायाकर्ममलोद्भूतो यतो **दीक्षेति** सा स्मृता ॥२॥

पञ्चाङ्गोपासनेनेष्टदेवताप्रीतिदानतः ।
पुरश्चरति भक्तस्य तत्**पुरश्चरणं** प्रिये ॥३॥

पूर्वजन्मानुशमनाज्जन्ममृत्युनिवारणात् ।
सम्पूर्णफलदानाच्च **पूजेति** कथिता प्रिये ॥४॥

जन्मान्तरसहस्रेषु कृतपापप्रणाशनात् ।
परदेवप्रकाशाच्च **जप** इत्यभिधीयते ॥५॥

तत्त्वात्मकस्य देवस्य परिवारवृतस्य च ।
नवानन्दप्रजननात्**तर्पणं** समुदाहृतम् ॥७॥

देवपूजार्थमाह्वानम् **आवाहन**मिति स्मृतम् ।
आत्मसिद्धिप्रदानाच्च सर्वरोगनिवारणात् ।
नवसिद्धिप्रदानाच्च **आसनं** कथितं प्रिये ॥८॥

आसने सन्निवेशः स्यात् **स्थापनं** कुलनायिके ॥९॥

अन्योन्यसम्मुखाकारः **सन्निधापन**मीरितम् ।
यत्र कुत्राप्यचलनं **सन्निरोधन**मीरितम् ॥१०॥

स्वागतं कुशलप्रश्नं निगदेद्देवताग्रतः ॥११॥

देवताङ्गे षडङ्गानां न्यासः स्यात् **सकलीकृतिः** ।
आच्छादनं समुद्दिष्टम् **अवगुण्ठनमी**रितम् ॥१२॥

पाद्यं श्यामाकदूर्वाब्जविष्णुकान्ताभिरुच्यते ।
अखिलाघप्रशमनाद्धनपुत्रविवर्धनात् ।
अनर्घफलदानाच्च **अर्घ्य**मित्यभिधीयते ॥१३॥

सिद्धार्थमक्षतश्चैव कुशाग्रं तिलमेव च ।
यवं गन्धः फलं पुष्पम् **अष्टाङ्गार्घ्यं** प्रकीर्तितम् ॥१४॥

जातीलवङ्गकक्कोलैरुक्त**माचमनीयकम्** ।
मध्वाज्यदधिभिः प्रोक्तो **मधुपर्कः** कुलेश्वरि ।

देहप्रक्षालनं **स्नानं** सुगन्धिसलिलैः सह ॥ १५ ॥

अन्नदानात् कुलेशानि क्षपिताशेषकल्मषात् ।
तादात्म्यकरणाद्देवि **अक्षताः** परिकीर्तिताः ॥ १६ ॥

गम्भीरापारदौर्भाग्यक्लेशनाशनकारणात् ।
धर्मज्ञानप्रदानाच्च **गन्ध** इत्यभिधीयते ॥ १७ ॥

पुण्यसंवर्द्धनाच्चापि पापौघपरिहारतः ।
पुष्कलार्थप्रदानाच्च **पुष्पमि**त्यभिधीयते ॥ १८ ॥

धूताशेषमहादोषपूतिगन्धप्रभावतः ।
परमानन्दजननाद् **धूप** इत्यभिधीयते ॥ १९ ॥

दीर्घाज्ञानमहाध्वान्ताहङ्कारपरिवर्जनात् ।
परतत्त्वप्रकाशाच्च **दीप** इत्यभिधीयते ॥ २० ॥

मोहध्वान्तप्रशमनात् क्षयार्तिविनिवारणात् ।
दिव्यरूपप्रदानाच्च परतत्त्वप्रकाशनात् ॥ २१ ॥

ख्यातो मोक्षो **दीप** इति मोक्षमार्गैकसाधनः ।
चतुर्विधं कुलेशानि द्रव्यञ्च षड्रसान्वितम् ।
निवेदनाद्भवेत्तृप्ति**र्नैवेद्यं** समुदाहृतम् ॥ २२ ॥

दर्शनं धेनुमुद्राया **अमृतीकरणं** प्रिये ।
सम्पूज्य सावृतिं देवं षोडशैरुपचारकैः ।
अष्टाङ्गप्रणिपातन्तु कथितं **वन्दनं** प्रिये ॥ २३ ॥

अभीष्टफलदानाच्च चतुर्वर्गफलाश्रयात् ।
नन्दनात् सर्वदेवानाम् **अर्चनं** समुदाहृतम् ॥ ६ ॥

क्षमस्वेत्यञ्जलिर्देवि **परमीकरणं** प्रिये ।
स्वस्थानप्रेषणं प्रोक्तम् **उद्वासन**मिति प्रिये ॥ २४ ॥

प्रकाशानन्दजननात् सामरस्यप्रदानतः ।

दर्शनात् परतत्त्वस्य **प्रसाद** इति कथ्यते ॥२५॥

कमलासनरूपत्वाल्लघुतत्त्वादिनाशनात् ।
शमितापारपापाच्च **कलशः** परिकीर्तितः ॥२६॥

मङ्गलत्वाच्च डाकिन्या योगिनीगणसंश्रयात् ।
ललितत्वाच्च देवेशि **मण्डलं** परिकीर्तितम् ॥२७॥

बहुप्रकारविचरद्भूतौघप्रीतिकारणात् ।
लिप्तपापप्रशमनाद् **बलिरि**त्यभिधीयते ॥२८॥

आवाहनादिकर्माणि षोडश द्वादशावधि ।
विधिनाचरणं प्रोक्तम् **उपहार** इति प्रिये ॥२९॥

कर्मणा मनसा वाचा सर्वावस्थासु सर्वदा ।
समीपसेवा विधिवत् **उपास्ति**रिति कथ्यते ॥३०॥

देहमास्थाय भक्तानां वरदानाच्च पार्वति ।
तापत्रयादिशमना**द्देवता** परिकीर्तिता ॥३१॥

मननात् तत्त्वरूपस्य देवस्यामिततेजसः ।
त्रायते सर्वभयतस्तस्मा**न्मन्त्र** इतीरितः ॥३२॥

स्तोकस्तोकेन मनसः परमप्रीतिकारणात् ।
स्तोतृसन्तारणाद्देवि **स्तोत्रमि**त्यभिधीयते ॥३३॥

यावदिन्द्रियसन्तापं मनसा संनियम्य च ।
स्वान्तेनाभीष्टदेवस्य चिन्तनं **ध्यान**मुच्यते ॥३४॥

उल्बणत्वात् परत्वाच्च देवताप्रीतिदानतः ।
शक्तिपातनिमित्ताद**प्युपदेश** इति स्मृतः ॥३५॥

न्यायोपार्जितवित्तानामङ्गेषु विनिवेशनात् ।
सर्वरक्षाकराद्देवि **न्यास** इत्यभिधियते ॥३६॥

मुदं कुर्वन्ति देवानां मनांसि द्रावयन्ति च ।
तस्मा**न्मुद्रा** इति ख्याता दर्शितव्याः कुलेश्वरि ॥३७॥

अनन्तफलदानाच्च क्षपिताशेषकल्मषात् ।
मातृकात्मतया लाभकरणाद् **अक्षमालिका** ॥३८॥

यमभूतादिसर्वेभ्यो भयेभ्योऽपि कुलेश्वरि ।
त्रायते सततञ्चैव तस्माद् **यन्त्रमि**तीरितम् ॥३९॥

पालनाद्दुरितच्छेदात् कामितार्थस्य वर्द्धनात् ।
पादुकेति समाख्याता मम तत्त्वं तव प्रिये ॥४०॥

गुशब्दस्त्वन्धकारः स्यात् रुशब्दस्तन्निरोधकः ।
अन्धकारनिरोधत्वात् **गुरु**रित्यभिधीयते ॥४१॥
गुकारः सिद्धिदः प्रोक्तो रेफः पापस्य दाहकः ।
उकारो विष्णुरित्युक्तस्त्रितयात्मा **गुरुः** परः ॥४२॥

गकारो ज्ञानसम्पत्ती रेफस्तत्र प्रकाशकः ।
उकारः शिवतादात्म्यं **गुरु**रित्यभिधीयते ॥४३॥

गुह्यागमात्मतत्त्वान्धनद्धानां बोधनादपि ।
रुद्रादिदेवरूपत्वाद् **गुरु**रित्यभिधीयते ॥४४॥

अक्षरत्वाद्वरेण्यत्वाद्धूतसंसारबन्धनात् ।
तत्त्वमस्यर्थसिद्धत्वात् **अवधूतो**ऽभिधीयते ॥४५॥

स्वयमाचरते शिष्यान् आचारे स्थापयत्यपि ।
आचिनोतीह शास्त्रार्थान् **आचार्य**स्तेन कथ्यते ॥४६॥
चराचरसमासन्नमध्यापयति यः स्वयम् ।
यमादियोगसिद्धत्वा**दाचार्य** इति कथ्यते ॥४७॥

देवतारूपधारित्वाद् शिष्यानुग्रहकारणात् ।
करुणामयमूर्तित्वा**द्देशिकः** कथितः प्रिये ॥४८॥

योनिमुद्रानुसन्धानात् प्रस्फुरन्मन्त्रवैभवात् ।
गीर्वाणगणपूज्यत्वाद् **योगी**ति कथितः प्रिये ॥४९॥

स्वान्तश्शान्तिसमुन्मीलत्परतत्त्वार्थचिन्तनात् ।
मिथ्याज्ञानविहीनत्वात् **स्वामी**ति कथितः प्रिये ॥५०॥

सङ्गदुःखपरित्यागात् यत्र कुत्राश्रमाश्रयात् ।
मिथ आत्मनिबन्धत्वात् **संयमी**त्यभिधीयते ॥५१॥

तत्त्वस्वरूपमननात् परिवादादिवर्जितात् ।
स्वीकारात् शुभकार्याणां **तपस्वी**त्यभिधीयते ॥५२॥

सारसंग्रहणाच्चैव धर्ममार्गप्रवर्तनात् ।
करणग्रामनियमात् **साधकः** सोऽभिधीयते ॥५३॥

भजनात् परया भक्त्या मनोवाक्कायकर्मभिः ।
तरत्यखिलदुःखानि तस्माद्**भक्त** इतीरितः ॥५४॥

वेदिताऽखिलशास्त्रार्थसद्धर्मार्थनिरूपणात् ।
दर्शनानां प्रमाणत्वाद् **वेद** इत्यभिधीयते ॥५५॥

आदित्वात् सर्वमार्गाणां मनोल्लासप्रवर्द्धनात् ।
यज्ञादिधर्महेतुत्वाद् **आम्नाय** इति कीर्तितः ॥५६॥

आचारकथनाद्दिव्यगतिप्राप्तिनिदानतः ।
महात्मतत्त्वकथनाद् **आगमः** कथितः प्रिये ॥५७॥

तनोति विपुलान् अर्थान् तत्त्वमन्त्रसमन्वितान् ।
त्राणाञ्च कुरुते यस्मात् **तन्त्र**मित्यभिधीयते ॥५८॥

स्मरणोत्सुकनिष्ठानां धर्माधर्मनिरूपणात् ।
तिमिरोत्पाटनाद्देवि **स्मृति**रित्यभिधीयते ॥५९॥

इष्टधर्मादिकथनात्तिमिराज्ञानभञ्जनात् ।
हरणात् सर्वदुःखानां **इतिहास** इति स्मृतः ॥६०॥

पुण्यपापादिकथनाद्राक्षसादिनिवारणात् ।
नवभक्त्यादिजननात् **पुराणमि**ति कथ्यते ॥ ६१ ॥

शासनादनिशं देवि वर्णाश्रमनिवासिनाम् ।
तारणात् सर्वपापेभ्यः **शास्त्रमि**त्यभिधीयते ॥ ६२ ॥

आम्नायतत्त्वरूपत्वाच्चातुर्यार्थनिरूपणात् ।
रागद्वेषादिशमनाद् **आचार** इति कीर्त्यते ॥ ६३ ॥

चातुर्यार्थाः - धर्मार्थकाममोक्षाः ॥ ६३ ॥

२४ प्रश्नोत्तरमालिका

१. को गुरुः ? अधिगततत्त्वः शिष्यहिताय उद्यतः सततम् ।

२. कः शिष्यः ? भक्तिमान् ।

३. को हि जगद्गुरुः । शम्भुः ।

४. कः पण्डितः ? विवेकी ।[१]

५. कः साधुः ? सद्वृत्तः ।[२]

६. साधुबलं किम् ? दैवम् ।[३]

७. दैवं किम् ? यत्सुकृतम् ।

८. प्रत्यक्षदेवता का ? माता

९. पूज्यो गुरुश्च कः ? तातः ।[४]

१०. कः सर्वदेवतात्मा ? विद्याकर्मान्वितो विप्रः ।

११. का विद्या ? या विमुक्तये ।[५]

१२. किं कर्म ? यत् चित्तशुद्धये ।[६]

१३. का च परदेवतोक्ता ? चिच्छक्तिः ।

१४. कस्मै नमांसि देवाः कुर्वन्ति ? दयाप्रधानाय ।[७]

१५. कः पथ्यतरः ? धर्मः ।[८]

---

[१]धर्माधर्मविवेकः कर्तव्याकर्तव्यविवेकः न्याय्यान्याय्यविवेकः यस्यास्ति सः ।

[२]शुद्धं चरित्रं यस्य सः ।

[३]साधूनां बलं पुण्यमेव, न तु वित्तपुत्रमित्रकलत्रादि ।

[४]तातस्तु जनकः पिता (अमरः) ।

[५]यया जीविनाम् अन्तरङ्गं क्लेशदायकविषयवासनाभ्यो विमुक्तं भवति सा विद्या सर्वोत्कृष्टा ।

[६]यस्य आचरणेन जीविनाम् अन्तरङ्गं प्रशान्तं भवति तत् कर्म सर्वोत्कृष्टम् ।

[७]दया प्रधानं यस्य सः ।

[८]अनिच्छयाऽपि अवश्यमनुसरणीयः धर्मः ।

१६. कः शुचिरिह ? यस्य मानसं शुद्धम् ।

१७. किं विषमम् ? अवधीरणा गुरुषु ।[१]

१८. अवधीरणा क्व कार्या ? खल-परयोषित्-परधनेषु ।

१९. मदिरेव मोहजनकः कः ? स्नेहः ।[२]

२०. का भववल्ली ? तृष्णा ।[३]

२१. किं गुरुताया मूलम् ? यदेतदप्रार्थनं नाम ।

२२. किं लाघवम् ? अधमतो याञ्चा ।

२३. को जागर्ति ? विवेकी ।

२४. का निद्रा ? मूढता जन्तोः ।

२५. नलिनीदलगतजलवत्तरलं किम् ? यौवनं धनं चायुः ।[४]

२६. के शशिकिरणसमाः ? सज्जना एव ।[५]

२७. को नरकः ? परवशता ।[६]

२८. किं सौख्यं ? सर्वसङ्गविरतिर्या ।[७]

२९. किं सत्यम् ? भूतहितम् ।[८]

---

[१]गुरूणां विषये या उपेक्षा तत्समानं श्रेयोविघातकं कृत्यम् अन्यत् न वर्तते ।

[२]विषयेषु रूपरसादिषु, विषयासक्तेषु जनेषु च स्नेहः अज्ञानं जनयति वर्धयति च ।

[३]तृष्णा सांसारिकबन्धं द्रढयति वर्धयति च ।

[४]पद्मपत्रगतजलबिन्दुरिव यौवनं धनम् आयुश्च चिरं न तिष्ठति ।

[५]चन्द्रकिरणा बाह्यतापमस्माकं दूरीकुर्वन्ति आह्लादञ्च जनयन्ति तथा सज्जनाः अस्माकम् अन्तरङ्गस्य तापं दूरीकृत्य आनन्दं जनयन्ति ।

[६]पराधीनता महते दुःखाय भवति ।

[७]विषयाणां विषयलोलुपजनानाञ्च सङ्गः पर्यवसाने अनर्थं जनयति 'सङ्गात् सञ्जायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजयते' इत्यादिरीत्या । अतः तेषां सङ्गस्य परित्यागात् अनर्थनिवृत्या चित्तशान्तिः लभ्यते ।

[८]येन वचनेन प्राणिनां हितं भवेत् तत् सत्यम् ।

३०. प्रियं किं प्राणिनाम्? असवः ।[१]

३१. कोऽनर्थफलः ? मानः ।[२]

३२. का सुखदा ? साधुजनमैत्री ।[३]

३३. किम् अन्नदायि ? आयुः ।

३४. सर्वव्यसनविनाशे को दक्षः ? सर्वथा त्यागी ।[४]

३५. किं चानर्घम् ? यदवसरे दत्तम् ।[५]

३६. आ मरणात्किं शल्यं ? प्रच्छन्नं यत्कृतं पापम् ।

३७. कुत्र विधेयो यत्नः ?विद्याभ्यासे सदौषधे दाने ।

३८. का प्रेयसी विधेया ? करुणा दीनेषु ,सज्जने मैत्री ।

३९. केन जितं जगदेतत् ? सत्य-तितिक्षावता पुंसा ।[६]

४०. कस्य वशे प्राणिगणः ? सत्य-प्रियभाषिणो विनीतस्य ।

४१. कोऽन्धः ? योऽकार्यरतः ।[७]

४२. को बधिरः ? यो हितानि न शृणोति ।

४३. को मूकः ? यः काले प्रियाणि वक्तुं न जानाति ।

४४. कः पङ्गुरिह प्रथितः ? व्रजति च यो वार्धके तीर्थम् ।[८]

४५. चक्षुष्मन्तोऽप्यन्धाः के स्युः ? नास्तिका मनुजाः ।

---

[१]असवः = प्राणाः

[२]अनर्थः फलं यस्मात् सः । मानः = 'अहमुत्कृष्ट' इति चिन्तनम् ।

[३]सुखं ददाति इति सुखदा ।

[४]त्यागी स्वस्य अन्येषां च विपत्तिनिवारणसमर्थो भवति, न तु भोगी तथा ।

[५]यो जनः आपत्तिकाले यद्वस्तु साहाय्यं वा औत्कट्येन आकाङ्क्षति तदा तस्य वस्तुनः साहाय्यस्य वा अल्पस्यापि तस्मै दानम् अपरिमितफलप्रदं भवति ।

[६]तितिक्षा = पराभ्युदयसहनम्

[७]कुत्सितकर्मणि प्रवृत्तः जनः 'अन्ध' इत्युच्यते विवेकदृष्टिशून्यत्वात् ।

[८]'तीर्थम् ऋषिजुष्टजले, गुरौ' (अमरकोषः) । पुण्यसञ्चयाय पापक्षयाय यो जनः वृद्धावस्थायां

४६. अन्धादिह को विशिष्यते ? रागी ।[१]

४७. के च दस्यवः ? विषयाः ।[२]

४८. किं दानम्? अनाकाङ्क्षम् ।[३]

४९. किं मित्रम् ? यो निवारयति पापात् ।

५०. को राजा ? रञ्जनकृत् ।

५१. कश्च श्वा ? नीचसेवकः ।[४]

५२. कोऽलङ्कारः ? शीलं ।

५३. किं तीर्थं मुख्यम् ? चित्तमलं यन्निवर्तयति ।

५४. को मृत्युः ? अवधानरहितत्वम् ।

५५. किं बीजं सर्वसुखानाम् ? पुण्यम् ।

५६. किं वाचां मण्डनम् ? सत्यम् ।

५७. किं विद्युद्विलसितचपलम् ? दुर्जनसंगतिः युवतयश्च ।

५८. चिन्तामणिरिव दुर्लभचतुष्कमिह किम् ? दानं प्रियवाक्सहितं, ज्ञानमगर्वं, क्षमान्वितं शौर्यम्, वित्तं त्यागसमेतम् ।

५९. किं शोच्यं ? कार्पण्यं सति विभवे ।[५]

६०. किं प्रशस्तम् ? औदार्यम् ।

६१. कः कुलकमलदिनेशः ? सति गुणविभवेऽपि यो नम्रः ।

६२. कस्य वशे जगदेतत् ? प्रियहितवचनस्य धर्मनिरतस्य ।

काश्यादितीर्थयात्रां करोति, गुरुं भजते, उपदेशं प्राप्य भक्तिज्ञानसाधनाय प्रयततेस 'पङ्गुः'

[१]अन्धस्य भौतिकदृष्टिमात्रं नष्टं, विषयलोलुपस्य तु प्रज्ञादृष्टिरेव नष्टा भवति ।

[२]विषयाः रूपरसादयः चक्षुरादीन्द्रियं मनश्च आकृष्य मनुष्याणाम् आत्मप्रज्ञाम् अपहरन्ति । विषयाणाम् उपभोगेन इन्द्रियाणां मनसः बुद्धेश्च सात्त्विकं बलमपि क्षीयते ।

[३]प्रत्युपकारस्य फलस्य च प्रतीक्षां विना कृतम् ।

[४]नीचान् दुष्टान् जनान् यः परिचरति उपकरोति आश्रयति वा ।

[५]सम्पत्तौ सत्यामपि दानाय मनः उत्सुकं न भवतीति यत् तत् शोचनीयम् ।

६३. कस्मै स्पृहयति कमला ? अनलसचित्ताय नीतिवृत्ताय ।[१]

६४. कुत्र विधेयो वासः ? सज्जननिकटे ।

६५. रामादपि कः शूरः ? स्मरशरनिहतो न यश्चलति ।[२]

६६. किमहर्निशमनुचिन्त्यम् ? भगवच्चरणम् ।

६७. को हि न वाच्यः सुधिया ? परदोषः अनृतञ्च ।

६८. प्राणादपि को रम्यः ? कुलधर्मः साधुसङ्गश्च ।

६९. का कल्पलता लोके ? सच्छिष्याय अर्पिता विद्या ।

७०. कोऽक्षयवटवृक्षः स्यात् ? विधिवत् सत्पात्रदत्तदानम् ।

७१. कुत्र विषं ? दुष्टजने ।

७२. किमिहाशौचम् भवेन्नृणाम् ? ऋणम् ।

७३. किमभयमिह ? वैराग्यम् ।

७४. भयमपि किं सर्वेषाम् ? वित्तमेव ।

७५. का दुर्लभा नराणाम् ? हरिभक्तिः ।

७६. कः सर्वगुणविनाशकः ? लोभः ।

७७. पातकञ्च किम् ? हिंसा ।

७८. को हि भगवत्प्रियः स्यात् ? यो अनुद्विग्नः अन्यं नोद्वेजयेत् ।[३]

७९. कस्मात्सिद्धिः ? तपसः ।

८०. कुतो बुद्धिः ? वृद्धोपसेवया ।

८१. के वृद्धाः ? ये धर्मतत्त्वज्ञाः ।

८२. संभावितस्य मरणादधिकं किम् ? दुर्यशः ।

---

[१]कमला - लक्ष्मीः । अनलसम् आलस्यरहितं चित्तं यस्य सः अनलसचित्तः ।

[२]कामपीडया चाञ्चल्यं यस्य न भवति स शूरेषु अग्रगण्यः ।

[३]स्वयम् उद्वेगरहितः भवेत् , अन्येषु उद्वेगं न जनयेच्च ।

८३. को वर्धते ? विनीतः ।

८४. को वा हीयेत ? यो दृप्तः ।

८५. को न प्रत्येतव्यः ? ब्रूते यश्चानृतं शश्वत् ।

८६. कुत्रानृतेऽप्यपापम् ? यच्चोक्तं धर्मरक्षार्थम् ।

८७. को यज्ञः ? यः श्रुत्या विहितः श्रेयस्करो नृणाम् ।

८८. किं भाग्यं देहवताम् ? आरोग्यम् ।

८९. किं दुष्करं नराणाम् ? यन्मनसो निग्रहः सततम् ।

९०. कस्य न शोकः ? यः स्यादक्रोधः ।

९१. किं सुखम् ? तुष्टिः ।[१]

९२. क इन्द्रजालायते ? प्रपञ्चोऽयम् ।

९३. वपुषश्च पोषकं किम् ? प्रारब्धम् ।[२]

९४. केषाम् अमोघवचनम् ? ये च पुनः सत्यमौनशमशीलाः ।

९५. त्वरितं किं कर्तव्यं विदुषाम् ? संसारसन्ततिच्छेदः ।

९६. मोक्षश्च कः ? अविद्यास्तमयः ।

९७. का चाविद्या ? यदात्मनोऽस्फूर्तिः ।

९८. किं मोक्षतरोर्बीजम् ? सम्यग्ज्ञानं क्रियासिद्धम् ।

९९. ज्ञानं कुतः ? शिवादेव ।

१००. कः सर्ववेदभूः ? ओम् ।[३]

---

[१]तुष्टिः = तृप्तिः

[२]ऐहिकशरीरकारणीभूतं पूर्वकृतं कर्म यावत्तिष्ठति तावत् शरीरं जीर्णं रोगग्रस्तमपि जीवत्येव । नष्टे कर्मणि तु शरीरं सुदृढमपि न जीवति ।

[३]आकरः - श्रीशङ्कराचार्यविरचिता प्रश्नोत्तरमालिका ।

२५ आकरग्रन्थसूची

अ

अक्रियैव परा पूजा – कुलार्णवतन्त्रम् – ९-३८
अक्षरत्वाद्वरेण्यत्वा – कुलार्णवतन्त्रम् – १७-२४
अखिलाघप्रशमना – कुलार्णवतन्त्रम् – १७-९५
अग्नीन्धनं भैक्षचर्या – मनुस्मृतिः – २-१०८
अग्नौ तिष्ठति विप्राणां – कुलार्णवतन्त्रम् – ९-४४
अणुभ्यश्च महद्भ्यश्च – पुराणसारः – ३३-३९
अत एव शिवस्साक्षात् – कुलार्णवतन्त्रम् – १३-४२
अतः परं समालक्ष्य – पुराणसारः – ४०-६८
अतिह्रस्वो व्याधिहेतु – कुलार्णवतन्त्रम् – १५-५५
अत्याहारः– कुलार्णवतन्त्रम् – १५-१०७
अदीक्षिता ये– कुलार्णवतन्त्रम् – १४-९६
अद्वैतन्तु शिवेनोक्तं – कुलार्णवतन्त्रम् – १-१०८
अधर्मेण च – मनुस्मृतिः – २-१११
अधःस्थिते– कुलार्णवतन्त्रम् – १२-१०१
अध्येष्यमाण– मनुस्मृतिः – २-७०
अनन्तपारो ह्यक्षोभ्यो – पुराणसारः – ३३-३६
अनन्तफलदानाच्च – कुलार्णवतन्त्रम् – १७-५८
अनभिज्ञं गुरुं– कुलार्णवतन्त्रम् – १३-१३२
अनर्हे मन्त्रविज्ञानं – कुलार्णवतन्त्रम् – १४-१४
अनेककोटिमन्त्राणि – कुलार्णवतन्त्रम् – १५-१९
अन्नदानात् कुलेशानि – कुलार्णवतन्त्रम् – १७-७५
अन्योन्यसम्मुखाकारः – कुलार्णवतन्त्रम् – १७-९१
अभिज्ञश्चोद्धरेन्मूर्खं – कुलार्णवतन्त्रम् – १३-१२५
अभिमानो न कर्तव्यो – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-९४
अभिरूप्याच्च– कुलार्णवतन्त्रम् – ६-७६
अभिवादनशीलस्य – मनुस्मृतिः – २-१२१
अभ्यङ्गमञ्जनं– मनुस्मृतिः – २-१७८
अमेध्येन तु– कुलार्णवतन्त्रम् – १५-१०३
अल्पं वा बहु वा– मनुस्मृतिः – २-१४९
अशुभानि च कर्माणि – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-४१

न

न देयं नोपभोग्यञ्च – पुराणसारः – ३३-४१
न पद्मासनतो– कुलार्णवतन्त्रम् – ९-३०
न मे प्रियश्चतुर्वेदी– कुलार्णवतन्त्रम् – १२-२७
न मे मानावमानौ– पुराणसारः – ३३-४६
न वियोगं गुरोः– कुलार्णवतन्त्रम् – १२-५७
न विशेदासने– कुलार्णवतन्त्रम् – १२-१०७
नातिस्नेहःप्रसङ्गो वा – पुराणसारः – ३३-३३
नापृष्टः कस्यचिद्– मनुस्मृतिः – २-११०
निग्रहेद्रनुग्रहे – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-९९
नित्यं नैमित्तिकम् – कुलार्णवतन्त्रम् – ११-२०२
नित्यं स्नात्वा शुचिः – मनुस्मृतिः – २-१७६
नित्यमुद्धृतपाणिः– मनुस्मृतिः – २-१९३
निमील्य नयने – कुलार्णवतन्त्रम् – १४-५५
निषेकादीनी कर्माणि– मनुस्मृतिः – २-१४२
निषेकाद्याः श्मशानान्ताः – पुराणसारः – ३३-३१
निःसङ्गश्च विसङ्गश्च – कुलार्णवतन्त्रम् – ९-४०
निस्स्पृहो नित्यसन्तुष्टः – कुलार्णवतन्त्रम् – ९-४६
नीचं शय्यासनं– मनुस्मृतिः – २-१९८
नोदाहरेदस्य– मनुस्मृतिः – २-१९९
न्यायोपार्जितवित्ता – कुलार्णवतन्त्रम् – १७-५६

प

पञ्चाङ्गोपासनेनेष्ट– कुलार्णवतन्त्रम् – १७-८७
पञ्चैते कार्यभूताः– कुलार्णवतन्त्रम् – १३-१२९
पदाऽपि युवतीं– पुराणसारः – ३३-४०
पदे पदेद्रश्वमेधस्य – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-६५
पद्मस्वस्तिकवीरादि – कुलार्णवतन्त्रम् – १५-३४
पद्मादिचतुरशीति– कुलार्णवतन्त्रम् – १२-८९
परब्रह्मकरं– पुराणसारः – ३३-१४
पराङ्मुखस्याभिमुखो – मनुस्मृतिः – २-१९७

अश्वमेधायुतेनापि– कुलार्णवतन्त्रम् – ९-१३२
असच्छिष्येष्वभक्तेषु – कुलार्णवतन्त्रम् – १४-१७
असंस्कृतोपदेशश्च – कुलार्णवतन्त्रम् – १४-१३
असाध्यसाधकं– कुलार्णवतन्त्रम् – १३-२८
अहिंसका दयावन्तो – पुराणसारः – ४०-५०

आ

आकाशे पक्षिणां– कुलार्णवतन्त्रम् – ९-६९
आकृष्टस्ताडितो– कुलार्णवतन्त्रम् – १४-२२
आगमोक्तेनमर्गेण – कुलार्णवतन्त्रम् – १५-४५
आगमोत्थं विवेकोत्थं – कुलार्णवतन्त्रम् – १-१०१
आचारकथनाद्दिव्य – कुलार्णवतन्त्रम् – १७-४३
आचार्यपुत्रः– मनुस्मृतिः – २-१०९
आज्ञाभङ्गोद्गर्थहरणं – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-७५
आणवं कार्मणञ्चैव – कुलार्णवतन्त्रम् – १३-८३
आत्मसिद्धिप्रदानाच्च – कुलार्णवतन्त्रम् – १७-६२
आत्मसिद्धिप्रदानाच्च – कुलार्णवतन्त्रम् – १७-६२
आत्मार्थमानसद्भावैः – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-६४
आदित्वात् सर्वमार्गाणां – कुलार्णवतन्त्रम् – १७-४८
आदिमध्यावसानेषु – कुलार्णवतन्त्रम् – १४-२७
आदिश्य देवताभावं – पुराणसारः – ४०-६१
आदौ भक्तिर्भवेद्देवि – कुलार्णवतन्त्रम् – १४-२८
आदौ भक्तिविहीना – कुलार्णवतन्त्रम् – १४-३०
आनन्दकम्परोमाञ्च – कुलार्णवतन्त्रम् – १४-२४
आनन्दश्चैव – कुलार्णवतन्त्रम् – १४-६४
आब्रह्मबीजदोषाश्च – कुलार्णवतन्त्रम् – १५-६
आभीष्टफलदानाच्च – कुलार्णवतन्त्रम् – १७-७१
आम्नायतत्त्वरूपत्वा – कुलार्णवतन्त्रम् – १७-५०
आरक्तशुक्लमिश्रा– कुलार्णवतन्त्रम् – १३-८४
आलस्यं जृम्भणं– कुलार्णवतन्त्रम् – १५-१०६
आवाहनादिकर्माणि – कुलार्णवतन्त्रम् – १७-८८
आशा हि परमं– पुराणसारः – ३३-४४
आसमाप्तेः शरीरस्य – मनुस्मृतिः – २-२४४
आसीनस्य स्थितः – मनुस्मृतिः – २-१९६
परिवादात्स्वरो– मनुस्मृतिः – २-२०१
पश्चात्पदेन– कुलार्णवतन्त्रम् – १२-१०६
पादप्रक्षालनं – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-८५
पादप्रसारणं वादं – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-८७
पारम्पर्यागमाम्नायं – कुलार्णवतन्त्रम् – ११-४६
पालनाद्दुरितच्छेदात् – कुलार्णवतन्त्रम् – १७-३३
पाशबद्धः पशुर्ज्ञेयः – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-९१
पिण्डब्रह्माण्डयोरैक्यं – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-८८
पुण्यक्षेत्रं नदीतीरं– कुलार्णवतन्त्रम् – १५-२२
पुण्यपापादिकथना – कुलार्णवतन्त्रम् – १७-३९
पुण्यसंवर्द्धनाच्चापि – कुलार्णवतन्त्रम् – १७-७६
पूजा त्रैकालिकी– कुलार्णवतन्त्रम् – १५-८
पूजाकोटिसमं– कुलार्णवतन्त्रम् – ९-३६
पूजाहोमाश्रमाचार – कुलार्णवतन्त्रम् – १३-११८
पूर्वजन्मानुशमना– कुलार्णवतन्त्रम् – १७-७०
पूर्वजन्मानुशमना– कुलार्णवतन्त्रम् – १७-७०
पृथिवी वायुराकाश – पुराणसारः – ३३-२४
प्रकाशानन्दजननात् – कुलार्णवतन्त्रम् – १७-८४
प्रतिवातेद्रनुवाते– मनुस्मृतिः – २-२०३
प्रतिश्रवणसंभाषे– मनुस्मृतिः – २-१९५
प्राणायामैः विशुद्धात्म – कुलार्णवतन्त्रम् – १५-४४
प्रेरकः सूचकश्चैव– कुलार्णवतन्त्रम् – १३-१२८

ब

बन्धनं योनिमुद्राया – कुलार्णवतन्त्रम् – १३-९२
बहुनात्र किमुक्तेन– कुलार्णवतन्त्रम् – ११-१०७
बहुप्रकारविचरद्– कुलार्णवतन्त्रम् – १७-८१
बाह्यव्यापारनिर्मुक्तो – कुलार्णवतन्त्रम् – १५-६१
ब्रह्मणःप्रणवं– मनुस्मृतिः – २-७४
ब्रह्मविष्णुमहेशादि – कुलार्णवतन्त्रम् – १-४६
ब्रह्माकारं मनोरूपं – कुलार्णवतन्त्रम् – १३-१२०
ब्रह्माकारं मनोरूपं – कुलार्णवतन्त्रम् – १३-१२०
ब्रह्मारम्भेद्रवसाने– मनुस्मृतिः – २-७१

भ

आस्तिकं दानशीलञ्च – कुलार्णवतन्त्रम् – १३-२७

इ

इमं लोकं मातृभक्त्या – मनुस्मृतिः – २-२३३
इष्टधर्मादिकथना– कुलार्णवतन्त्रम् – १७-४२
इह यत् क्रियते कर्म – कुलार्णवतन्त्रम् – १-५३
इहाभीष्टप्रदं यद्वा– पुराणसारः – ३३-१०
इहेष्टकामदं यत्तु– कुलार्णवतन्त्रम् – १३-१२९

उ

उच्चैर्जपोद्रधमः– कुलार्णवतन्त्रम् – १५-५४
उत्तमा तत्त्वचिन्ता – कुलार्णवतन्त्रम् – ९-३५
उत्तमांश्चाधमे– कुलार्णवतन्त्रम् – १४-२०
उत्पादकब्रह्मदात्रो – मनुस्मृतिः – २-१४५
उदकुंभं सुमनसो– मनुस्मृतिः – २-१८२
उपदेशस्य सामर्थ्यात् – कुलार्णवतन्त्रम् – १५-१३
उपदेशावशिष्टान्यः – पुराणसारः – ३३-१३
उपनीय गुरुः– मनुस्मृतिः – २-६९
उपनीय तु यः शिष्यं – मनुस्मृतिः – २-१४
उपपातकलक्षाणि– कुलार्णवतन्त्रम् – १४-८५
उपासनाशतेनापि– कुलार्णवतन्त्रम् – १४-८८
उल्बणत्वात्– कुलार्णवतन्त्रम् – १७-५३
उष्णीशी कञ्चुकी– कुलार्णवतन्त्रम् – १५-१०८

ऋ

ऋजवो मृदवः– पुराणसारः – ४०-५१

ए

एकदेशं तु वेदस्य– मनुस्मृतिः – २-१४१
एकःशयीत– मनुस्मृतिः – २-१८०
एकाब्देन द्विजो– कुलार्णवतन्त्रम् – १४-१०४
एकैकमङ्गुलीभिः– कुलार्णवतन्त्रम् – १५-५०
एवं कृतसमीपास्ते – पुराणसारः – ४०-५२
एवं सर्वशरीरस्था– कुलार्णवतन्त्रम् – ६-७८
एषु स्थानेषु – कुलार्णवतन्त्रम् – ६-७४

क

कमलासनरूपत्वा – कुलार्णवतन्त्रम् – १७-६०
भक्त्या वित्तानुसारेण – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-६९
भक्त्या तुष्टेन– कुलार्णवतन्त्रम् – १४-२३
भक्ष्यं हविष्यं – कुलार्णवतन्त्रम् – १५-७४
भजनात् परया– कुलार्णवतन्त्रम् – १७-२९
भाषणं पाठनं गानं – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-१०३
भूतैराक्रम्यमाणोऽपि – पुराणसारः – ३३-२६
भोगमोक्षार्थिनां– कुलार्णवतन्त्रम् – १२-४०

म

मङ्गलत्वाच्च डाकिन्या – कुलार्णवतन्त्रम् – १७-५९
मधुपो हारिणो– पुराणसारः – ३३-२५
मधुलुब्धो यथा– कुलार्णवतन्त्रम् – १३-१३३
मध्वाज्यदधिभिः – कुलार्णवतन्त्रम् – १७-९७
मननात्तत्वरूपस्य – कुलार्णवतन्त्रम् – १७-५४
मनसापि न काङ्क्षन्ते – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-२१
मनो दीक्षा द्विधा – कुलार्णवतन्त्रम् – १४-५७
मनोवाक्तनुभिर्नित्यं – कुलार्णवतन्त्रम् – १३-३३
मनोऽन्यत्र– कुलार्णवतन्त्रम् – १५-१००
मन्त्रत्यागाद्भवे– कुलार्णवतन्त्रम् – १२-४७
मन्त्रहीनं क्रियाहीनं – कुलार्णवतन्त्रम् – ६-८०
मन्त्रार्थं मन्त्रचैतन्यं – कुलार्णवतन्त्रम् – १५-५९
मन्त्रिदोषश्च– कुलार्णवतन्त्रम् – ११-१०९
मन्त्रौषधेः यथा – कुलार्णवतन्त्रम् – १४-८३
मलिनाम्बरकेशा– कुलार्णवतन्त्रम् – १५-१०५
महामुद्रां नभोमुद्राम् – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-८५
मुक्तिदा गुरुवागेका – कुलार्णवतन्त्रम् – १-१०७
मुदं कुर्वन्ति– कुलार्णवतन्त्रम् – १७-५७
मूलादिब्रह्मरन्ध्रान्त – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-९४
मोहाध्वान्तप्रशमनात् – कुलार्णवतन्त्रम् – १७-७९

य

यः क्षणेनात्मसामर्थ्यं – कुलार्णवतन्त्रम् – १३-१००
यः प्रसन्नः क्षणार्धेन – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-९८
य सध्यः प्रत्ययकारं – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-१०१
यत्र यत्र मनो देही – पुराणसारः – ३३-५१

करपादोदरास्या– कुलार्णवतन्त्रम् – ९-५
कर्मणा मनसा वाचा – कुलार्णवतन्त्रम् – २-८६
कलातत्वं च भुवनम् – पुराणसारः – ४०-६९
कल्पयेद्भुवनं तत्वं – कुलार्णवतन्त्रम् – १५-५८
कामक्रोधादि– कुलार्णवतन्त्रम् – ६-८६
कायक्लेशेन – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-३९
किं तीर्थाद्यैर्महायासैः – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-३८
कीटः पेशस्कृतं– पुराणसारः – ३३-५२
कुर्वीत चाङ्गसिध्यर्थं – कुलार्णवतन्त्रम् – १५-१०
कुलशास्त्रपियं देवि – कुलार्णवतन्त्रम् – १३-३७
केवलं गुरुशुश्रूषा– कुलार्णवतन्त्रम् – १२-६६
क्रियमाणानि कर्माणी – कुलार्णवतन्त्रम् – ९-१२७
क्षिरोद्भूतं घृतं– कुलार्णवतन्त्रम् – ९-१७
क्षीयन्ते सर्वपापानी – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-६७
क्षुधितस्य यथा तृप्तिः – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-१०३

ग

गकारो ज्ञानसम्मपत्ती – कुलार्णवतन्त्रम् – १७-९
गतं शूद्रस्य – कुलार्णवतन्त्रम् – १४-९१
गम्भीरापारदौर्भाग्य – कुलार्णवतन्त्रम् – १७-७३
गवां सर्पिः– कुलार्णवतन्त्रम् – ६-७७
गवां सर्वाङ्गजं– कुलार्णवतन्त्रम् – ६-७५
गुकारःसिद्धदः– कुलार्णवतन्त्रम् – १७-८
गुणैर्गुणानुपादत्ते– पुराणसारः – ३३-३२
गुप्तप्रकटसम्भूतं– कुलार्णवतन्त्रम् – ११-१०३
गुरवो बहवः सन्ति– कुलार्णवतन्त्रम् – १२-१०६
गुरवो बहवः सन्ति कुमन्त्र – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-१०७
गुरवो बहवः सन्ति दीप – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-१०४
गुरवो बहवः सन्ति वेद – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-१०५
गुरवो बहवः सन्ति शिष्य – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-१०८
गुरावतुष्टेऽतुष्टाः– पुराणसारः – ३९-६१
गुरुं न मर्त्यं बुध्येत – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-४६
गुरुकार्ये स्वयं शक्तो – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-९२
गुरुकोपाद्विनाशः– कुलार्णवतन्त्रम् – १२-७८
यथा कपिश्च– कुलार्णवतन्त्रम् – १४-३२
यथा कूर्मः स्वतनयान् – कुलार्णवतन्त्रम् – १४-३७
यथा खनत्खनित्रेण – मनुस्मृतिः – २-२१८
यथा गाढान्धकारस्थो – कुलार्णवतन्त्रम् – ९-१८
यथा ग्रामगतं तोयं – कुलार्णवतन्त्रम् – ९-७८
यथा घटश्च– कुलार्णवतन्त्रम् – १३-६४
यथा जले जलं– कुलार्णवतन्त्रम् – ९-१५
यथा दीप्तानलः – कुलार्णवतन्त्रम् – – १२-११४
यथा देवस्तथा– कुलार्णवतन्त्रम् – १३-६५
यथा ध्यानस्य– कुलार्णवतन्त्रम् – ९-१६
यथा निमीलने– कुलार्णवतन्त्रम् – ९-१९
यथा पक्षी स्वपक्षाभ्यां – कुलार्णवतन्त्रम् – १४-३५
यथा पिपीलीका– कुलार्णवतन्त्रम् – १४-३१
यथा महानीलोद्भूतं – कुलार्णवतन्त्रम् – – १२-११५
यथा वियद्गमः– कुलार्णवतन्त्रम् – १४-३३
यथा हसति लोकोदयं – कुलार्णवतन्त्रम् – ९-७३
यथैवमात्मन्यवरूद्धचित्तो – पुराणसारः – ३३-४८
यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णां – पुराणसारः – ३३-५०
यदत्र नात्र निर्भासः – कुलार्णवतन्त्रम् – ९-९
यदस्ति वेधकाले– कुलार्णवतन्त्रम् – १४-६३
यदा दद्यात् स्वशिष्याय – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-१९
यदृच्छया श्रुतं– कुलार्णवतन्त्रम् – १५-२०
यद् यदङ्गं विहीयेत – कुलार्णवतन्त्रम् – १५-९
यन्त्रं मन्त्रमयं– कुलार्णवतन्त्रम् – ६-८५
यन्मोक्षसुखदं ज्ञानं – पुराणसारः – ३३-११
यमभूतादिसर्वेभ्यः – कुलार्णवतन्त्रम् – १७-६१
यया चोन्मीलितात्मानो – कुलार्णवतन्त्रम् – १४-८६
यःशिवःसर्वगः – कुलार्णवतन्त्रम् – १३-४१
यस्तत्वविन्महेशानि – कुलार्णवतन्त्रम् – १३-१२२
यस्य देवे परा भक्ति – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-३३
यस्य देवे पराभक्तिः – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-३३
यस्यानुभवपर्यन्तं– कुलार्णवतन्त्रम् – १२-१११
यस्यान्न पानपुष्टाङ्गः – कुलार्णवतन्त्रम् – १५-७५

गुरुक्तं परुषं वाक्य – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-५४
गुरुच्छायां सुरच्छायां – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-१०२
गुरुदैवतसम्भक्तं– कुलार्णवतन्त्रम् – १३-३२
गुरुःपिता गुरुर्माता – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-४९
गुरुभक्तिविहीनस्य – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-२९
गुरुभक्त्यग्निना– कुलार्णवतन्त्रम् – १२-३०
गुरुभक्त्या यथा देवि – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-३६
गुरुमित्रसुहृद्दासी– कुलार्णवतन्त्रम् – १२-८१
गुरुवाक्यप्रमाणज्ञं– कुलार्णवतन्त्रम् – १३-३४
गुरुःशिष्याधिकारार्थं – कुलार्णवतन्त्रम् – १४-६
गुरुशिष्यावुभौ– कुलार्णवतन्त्रम् – १४-११
गुरुस्त्रिवारमाचारं– कुलार्णवतन्त्रम् – ११-१०८
गुरूपदिष्टमार्गेण– कुलार्णवतन्त्रम् – १५-५९
गुरोः कुले न भिक्षेत – मनुस्मृतिः – २-१८४
गुरोरालोकमात्रेण – कुलार्णवतन्त्रम् – १४-५६
गुरोर्गुरौ सन्निहिते – मनुस्मृतिः – २-२०५
गुरोर्यत्र परीवादो– मनुस्मृतिः – २-२००
गुरोर्यस्यैव सम्पर्कात् – कुलार्णवतन्त्रम् – १३-११०
गुरोर्हितं हि कर्तव्यं – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-५०
गुरौ मनुष्य बुद्धिश्च – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-४५
गुशब्दस्त्वन्धकारः – कुलार्णवतन्त्रम् – १७-७
गुह्यागमात्मतत्त्वा – कुलार्णवतन्त्रम् – १७-१०
गृहारम्भो हि दुःखाय – पुराणसारः – ३३-४९
गृहे शतगुणं– कुलार्णवतन्त्रम् – १५-२६
गोब्राह्मणवधं कृत्वा – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-९९
ग्राम्यगीतं न श्रृणुयात् – पुराणसारः – ३३-४२
ग्रासं कुमृष्टं विरसं– पुराणसारः – ३३-३४

घ

घृणा शङ्का भयं– कुलार्णवतन्त्रम् – १३-९०

च

चराचरसमासन्न– कुलार्णवतन्त्रम् – १७-१२
चित्तं तत्त्वे समाधाय – कुलार्णवतन्त्रम् – १४-५४
चिन्मयस्याप्रमेयस्य – कुलार्णवतन्त्रम् – ६-७२
यावदिन्द्रियसन्तापं – कुलार्णवतन्त्रम् – १७-३६
यावदेहाभिमानश्च– कुलार्णवतन्त्रम् – १-११५
ये दत्वा सहजानन्दं – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-९७
ये वा पराञ्च पश्यन्तीं – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-७७
येन वा दर्शिते तत्वे – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-९६
यो न्यासकवचच्छन्दो – कुलार्णवतन्त्रम् – १५-४६
योगमार्गेण शिष्यस्य – पुराणसारः – ४०-६०
योनिमुद्रानुसन्धानात् – कुलार्णवतन्त्रम् – १७-२१
योषिद्धिरण्याभरणा – पुराणसारः – ३३-३७
यौगिकी मानसी– पुराणसारः – ४०-५९

र

रसेन्द्रेण यथा– कुलार्णवतन्त्रम् – १४-८९
रिक्तहस्तश्च – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-१२०

ल

लिङ्गस्थण्डिल– कुलार्णवतन्त्रम् – ६-७३
लौकिकं वैदिकं– मनुस्मृतिः – २-११७

व

वर्जयेन्मधु मांसं– मनुस्मृतिः – २-१७७
वर्णाश्रमकुलाचार – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-१०९
वादार्थं पठ्यते– कुलार्णवतन्त्रम् – १५-१०१
वासे बहूनां कलहो – पुराणसारः – ३३-४७
विण्मूत्रत्यागशेषा– कुलार्णवतन्त्रम् – १५-१०४
विदिते परमे तत्त्वे – कुलार्णवतन्त्रम् – ९-२१
विद्धस्तु वेधयेद्देवि– कुलार्णवतन्त्रम् – १३-१२४
विद्ययैव समं कामं – मनुस्मृतिः – २-११३
विधवायाःसुतादेशात् – कुलार्णवतन्त्रम् – १४-१०५
विना दीक्षां न– कुलार्णवतन्त्रम् – १४-३
विनिक्षिप्तां गतायातां – कुलार्णवतन्त्रम् – १३-९३
विप्रः षड्गुणयुक्त– कुलार्णवतन्त्रम् – १२-२८
विशिष्टं दीयते – पुराणसारः – ४०-५८
विश्वासाय नमस्तस्मै – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-४२
विषयेष्वाविशन्योगी – पुराणसारः – ३३-२७
वीरासनं सुदुर्वाक्यं – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-८६

चैतन्यरहिता– कुलार्णवतन्त्रम् – १५-६१
चोदितो गुरुणा– मनुस्मृतिः – २-१९१

ज

जनः स्वदेहकण्डूतिं – कुलार्णवतन्त्रम् – ९-२०
जन्मान्तर सहस्रेषु – कुलार्णवतन्त्रम् – २-२८
जपध्यानं विनाद्गर्भः – कुलार्णवतन्त्रम् – १५-४०
जपात् श्रान्तः– कुलार्णवतन्त्रम् – १५-११४
जाग्रत्स्वप्नप्रसुषुप्तिश्च – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-७५
जाड्यं दुःखं तृणच्छेदं – कुलार्णवतन्त्रम् – १५-१०९
जातिमानधने– कुलार्णवतन्त्रम् – १३-३५
जाम्बूदनस्य– कुलार्णवतन्त्रम् – ११-१०६
जिह्वयातिप्रमाथिन्या– पुराणसारः – ३३-४३
जिह्वा दग्धा परान्नेन – कुलार्णवतन्त्रम् – १५-७७
जीवेदग्नि प्रविष्टो वा – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-७९
ज्ञानेन क्रियया वापि – कुलार्णवतन्त्रम् – १४-१९
ज्ञानोपदेशसामर्थ्यं – कुलार्णवतन्त्रम् – १४-२६

त

ततो नमेद्– कुलार्णवतन्त्रम् – १२-०११
तत् कर्म यत्र बन्धाय – कुलार्णवतन्त्रम् – १-११२
तत्त्वज्ञैरुपदिष्टा ये– कुलार्णवतन्त्रम् – १३-१२३
तत्त्वस्वरूपमननात् – कुलार्णवतन्त्रम् – १७-२३
तत्त्वहीनं गुरुं– कुलार्णवतन्त्रम् – १३-१२६
तत्वात्मकस्य देवस्य – कुलार्णवतन्त्रम् – १७-७२
तन्निष्ठस्तद्गतप्राण– कुलार्णवतन्त्रम् – १५-११३
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन – कुलार्णवतन्त्रम् – १४-८
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन – कुलार्णवतन्त्रम् – १५-७६
तस्मात् सिद्धान्तं– कुलार्णवतन्त्रम् – १४-४
तस्माद् यन्त्रं– कुलार्णवतन्त्रम् – ६-८८
तस्यार्पिताधिकारस्य – कुलार्णवतन्त्रम् – १४-७
तारतम्यं समालोक्य – पुराणसारः – ४०-६७
तावदारधयेच्छिष्यः – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-२०
तावदारादयेच्छिष्यः – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-२०
तावदार्त्तिर्भयं – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-१५
वेदमनूच्याचार्यो– शीक्षावल्ली – ११. अनुवाक
वेदयज्ञैरहीनानां– मनुस्मृतिः – २-१८३
वेदिताऽखिल– कुलार्णवतन्त्रम् – १७-३८
वेधदीक्षाकरो– कुलार्णवतन्त्रम् – १४-६६
व्यत्यस्तपाणिना – मनुस्मृतिः – २-७२

श

शक्तिपातानुसारेण – कुलार्णवतन्त्रम् – १४-३८
शक्तिसिद्धिसुसिद्ध्यर्थं – कुलार्णवतन्त्रम् – १४-९
शङ्कया भक्षितं सर्वं – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-११२
शयीताहानि भूरीणि – पुराणसारः – ३३-३५
शय्यासने– मनुस्मृतिः – २-११९
शरीरं चैव वाचं– मनुस्मृतिः – २-२०५
शरीरमर्थं प्राणांश्च – कुलार्णवतन्त्रम् – १७-३०
शरीरमर्थं प्राणांश्च – कुलार्णवतन्त्रम् – १७-३०
शरीरमिव जीवस्य – कुलार्णवतन्त्रम् – ६-८७
शरीरवित्तप्राणैश्च– कुलार्णवतन्त्रम् – १२-४९
शरीरस्य न संस्कारो– कुलार्णवतन्त्रम् – १४-८१
शान्तःशुचिमिताहारो – कुलार्णवतन्त्रम् – १५-०११
शासनादनिशं– कुलार्णवतन्त्रम् – १७-४०
शिवलिङ्गे शिला– कुलार्णवतन्त्रम् – १४-९२
शिवादिक्षितिपर्यन्तं – कुलार्णवतन्त्रम् – १३-८६
शिवादिगुरुपर्यन्तं – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-९५
शिवे मन्त्रे गुरौ– पुराणसारः – ३३-१६
शिष्येणापि तथा– कुलार्णवतन्त्रम् – १२-२४
शिष्योद्रपि गुरुणाज्ञप्तं – कुलार्णवतन्त्रम् – ११-१०५
शिष्योद्रपि लक्षणैरेतैः – कुलार्णवतन्त्रम् – १४-२५
शूद्रसङ्करजाती– कुलार्णवतन्त्रम् – १४-१०३
श्रीगुरुं प्राकृतैः सार्धं – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-४७
श्रीगुरुं परमं तत्त्वं – कुलार्णवतन्त्रम् – १३-४९
श्रीगुरु लक्षणोपेतं – कुलार्णवतन्त्रम् – १३-१३०
श्रीगुरोः स्मरणे– कुलार्णवतन्त्रम् – १४-२३
श्रीगुरोःपादुकां– कुलार्णवतन्त्रम् – १२-४५
श्रीगुरौ निश्चला– कुलार्णवतन्त्रम् – १२-३७

तावद् भ्रमन्ति– कुलार्णवतन्त्रम् – १२-१६
तुषेण बद्धो व्रीहिः– कुलार्णवतन्त्रम् – ९-४३
तूलकम्बलवस्त्राणां – कुलार्णवतन्त्रम् – १५-३३
तेजस्वी तपसा– पुराणसारः – ३३-३०
तेजोवन्नन्भूमयै– पुराणसारः – ३३-२८
त्यक्ताधिव्याधि– कुलार्णवतन्त्रम् – १३-३१
त्रिंशद्भिः स्याद्धनं– कुलार्णवतन्त्रम् – १५-५१

द

दक्षमल्पाशिनं– कुलार्णवतन्त्रम् – १३-२५
दर्शनं धेनुमुद्राया– कुलार्णवतन्त्रम् – १७-९३
दह्यन्ते ध्मार्यमानानां – कुलार्णवतन्त्रम् – १५-४३
दिव्यभावप्रदानाच्च – कुलार्णवतन्त्रम् – ९-५१
दिव्यानामपि – पुराणसारः – ४०-६५
दीक्षा च द्विविधा– कुलार्णवतन्त्रम् – १४-७८
दीक्षाग्निदग्धकर्मासौ – कुलार्णवतन्त्रम् – १४-९०
दीक्षापूर्वं – कुलार्णवतन्त्रम् – १५-१५
दीक्षासमयसम्प्राप्ता – कुलार्णवतन्त्रम् – १४-२९
दीपदर्शनमात्रेण – कुलार्णवतन्त्रम् – – १२-११६
दीर्घाज्ञानमहाध्वान्ता – कुलार्णवतन्त्रम् – १७-७८
दूरस्थो नार्चयेदेनं– मनुस्मृतिः – २-२०२
दूरादाहृत्य समिधः – मनुस्मृतिः – २-१८६
दृश्यं विना स्थिरा – कुलार्णवतन्त्रम् – १३-७०
दृश्यन्ते षड्गुणा – कुलार्णवतन्त्रम् – १४-६५
देवं पूजार्थमाह्वान– कुलार्णवतन्त्रम् – १७-९०
देवतागुरु शास्त्राणां – कुलार्णवतन्त्रम् – ११-७३
देवताङ्गे षडङ्गानां– कुलार्णवतन्त्रम् – १७-९२
देवतारूपधारि– कुलार्णवतन्त्रम् – १७-१४
देवताविग्रहो भूत्वा – पुराणसारः – ४०-६३
देवस्य मन्तरूपस्य – कुलार्णवतन्त्रम् – ६-८४
देवान् गुरून् – कुलार्णवतन्त्रम् – – १२-११३
देवास्तमेव– कुलार्णवतन्त्रम् – १४-५
देवि तीव्रतरा– कुलार्णवतन्त्रम् – १४-६०
देशं कालं वयो वित्तं – कुलार्णवतन्त्रम् – ११-१०४
श्रेयोर्थी चेन्नरो– पुराणसारः – ३९-६२

स

स शिवो गुरुरूपेण – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-३२
सकुण्डमण्डपा– पुराणसारः – ४०-६६
सकृदुच्चरितेद्रप्येवं– कुलार्णवतन्त्रम् – १५-६४
सङ्गदुःखपरित्यागात् – कुलार्णवतन्त्रम् – १७-२२
सच्छिष्यन्तु कुशानि – कुलार्णवतन्त्रम् – १३-२३
सच्छिष्यायाति– कुलार्णवतन्त्रम् – १४-१६
सञ्चित्य हृदये – पुराणसारः – ४०-६४
सद्भक्तरक्षणायैव – कुलार्णवतन्त्रम् – १३-५५
सम्पूज्य सावृत्तिं– कुलार्णवतन्त्रम् – १७-८९
सर्वं वापि चरेद्ग्रामं – मनुस्मृतिः – २-१८५
सर्वकार्याति कुशलं – कुलार्णवतन्त्रम् – १३-२६
सर्वलक्षणसम्पन्नो– कुलार्णवतन्त्रम् – १३-११७
सर्वलक्षणहिनोद्रपि – कुलार्णवतन्त्रम् – १३-१२१
सर्वशोषी यथा– कुलार्णवतन्त्रम् – ९-७६
सर्वसिद्धिफलोपेतो – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-१७
सर्वस्पर्शी यथा– कुलार्णवतन्त्रम् – ९-७७
सर्वस्वमपि यो दद्याद् – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-७०
संसार मोहनाशाय – कुलार्णवतन्त्रम् – १-१७
संसारभयभीतस्य– कुलार्णवतन्त्रम् – १२-९८
संसारविषयेऽत्यर्थं – पुराणसारः – ३३-१२
संसारे दुःखभूयिष्ठे – कुलार्णवतन्त्रम् – १५-७
साधनेषु प्रशस्तानि – कुलार्णवतन्त्रम् – १५-२४
सामन्यतो निषिद्धं – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-९७
सामिषं कुररं– पुराणसारः – ३३-४५
सारसंग्रहणाच्चैव– कुलार्णवतन्त्रम् – १७-२८
सिद्धमन्त्राद् – कुलार्णवतन्त्रम् – १५-१४
सिद्धार्थमक्षतश्चैव– कुलार्णवतन्त्रम् – १७-९६
सूर्यस्याग्नेर्गुरो– कुलार्णवतन्त्रम् – १५-२५
सेवतेमांस्तु– मनुस्मृतिः – २-१७५
स्तोकं स्तोकं ग्रसेद्ग्रासं – पुराणसारः – ३३-३८
स्तोकस्तोकेन – कुलार्णवतन्त्रम् – १७-३५

देहमास्थाय भक्तानां – कुलार्णवतन्त्रम् – १७-५५
देहो देवालयो – कुलार्णवतन्त्रम् – ९-४१
द्यूतकौतुकमल्लादि – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-८८
द्यूतञ्च जनवादं– मनुस्मृतिः – २-१७९
द्विजो यो दीक्षितः– कुलार्णवतन्त्रम् – १४-९८
द्वीपाद्वीपान्तरं देवि – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-१०२

ध

धनार्थं गम्यते– कुलार्णवतन्त्रम् – १५-१०२
धनेच्छाभयलोभाद्यै – कुलार्णवतन्त्रम् – १४-१८
धर्मार्थकामैः किन्तस्य – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-३१
धर्मार्थौ यत्र न स्यातां – मनुस्मृतिः – २-११२
धूतशेषमहादोष– कुलार्णवतन्त्रम् – १७-७७
ध्यानन्तु द्विविधं– कुलार्णवतन्त्रम् – ९-३
ध्यायतां क्षणमात्रं– कुलार्णवतन्त्रम् – ९-३१
स्थानान्तरगतेचार्ये – कुलार्णवतन्त्रम् – १२-१००
स्थिरार्थं मनसः– कुलार्णवतन्त्रम् – ९-४
स्पर्शाख्या देवि– कुलार्णवतन्त्रम् – १४-३४
स्मरणोत्सुकनिष्ठानां – कुलार्णवतन्त्रम् – १७-४१
स्याद्वेदाध्ययने– कुलार्णवतन्त्रम् – १४-१०६
स्त्रीद्विष्टं गुरुभिः– कुलार्णवतन्त्रम् – १२-११४
स्वच्छः प्रकृतितः– पुराणसारः – ३३-२९
स्वच्छदेहाम्बरं – कुलार्णवतन्त्रम् – १३-२४
स्वयं वेद्ये परे तत्त्वे – कुलार्णवतन्त्रम् – १३-११९
स्वयमाचरते शिष्यान् – कुलार्णवतन्त्रम् – १७-११
स्वस्तुतौ परनिन्दायां – कुलार्णवतन्त्रम् – १३-३०
स्वान्तश्शान्ति– कुलार्णवतन्त्रम् – १७-१५
स्वापत्यानि यथा– कुलार्णवतन्त्रम् – १४-३६

ह

हस्ते शिवं गुरुं– कुलार्णवतन्त्रम् – १४-५३
हार्द्रमन्त्रमयं– पुराणसारः – ४०-६२
हितसत्यमितस्मेर – कुलार्णवतन्त्रम् – १३-२९
हीनान्नवस्त्रवेषः– मनुस्मृतिः – २-१९४
हृत्कण्ठग्रन्थिभेदश्च – कुलार्णवतन्त्रम् – १५-६३